وقائع

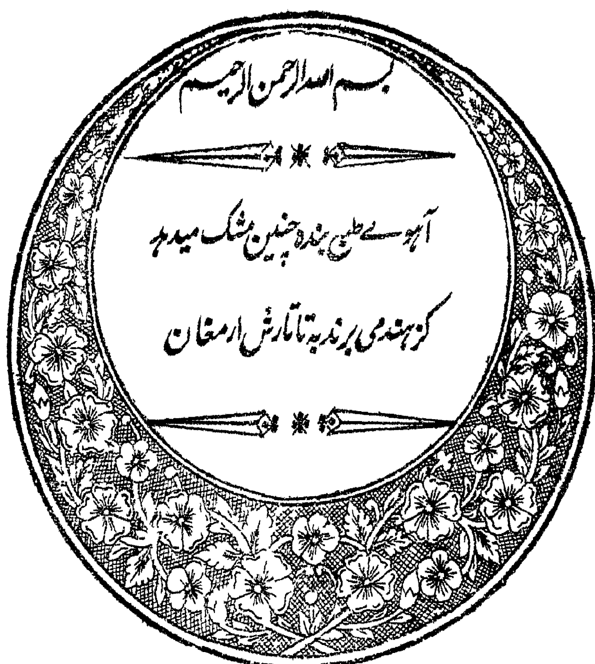
فہرست مضامین

مرور ... الصدیقی ۱۹۵۵ء

تمت بالخیر

الحمد لله رب العالمین والصلوٰۃ والسلام علی رسوله محمد واله واصحابه اجمعین -

اما بعد چنین گوید نیازمند بارگاه متعالی عبد الولی الصدیقی غفر له ولوالدیه که علم جغرافیا و تواریخ امم و سیر ملوک و بیان دیار و امصار موجب ازدیاد علم و افزونی بصیرت است خاصة علمی که متعلق بتقویم دولت مسلمانان و مشتمل بر ذکر دیار اسلامیه و زوال و انقراض دول شان باشد باعث عبرت و پند و سودمند برای قوم ما است - در اوائل سال گذشته کتابی در خصوص فتوحات و ملک گیری دولت روسیا یعنی مسکوب در وسط آسیا و ترکستان از نظر من در گذشت فریڈرک وان هلوالڈ آن را در سال ۱۸۷۳ مسیحیه در زبان جرمن تصنیف کرده و نامش دلی رسیان ان سنٹرل آسیان نهاده - در سنه ۱۸۷۴ عیسوی لفٹنٹ کلنل تھیودور ویرگمان آن را در زبان انگلیس ترجمه فرموده - الحق عجب کتابی است در سیزده ابواب مرتب

در جغرافیا و تواریخ وسط آسیا که عبارت است از توران و بارو شامل ماوراء النهر و بلاد ترکستان - و درین کتاب چگونه حکومت این اقطاع بدست روسیا آمده و می آید ذکر آن بطور مناسب کرده چنانچه مترجم کتاب در دیباچه می نویسد که مضامین این کتاب جهت قاطنین انگلستان بسیار مفید خواهد بود و رفع اشکال خواهد کرد۔

مخفی مباد که دول اورو پا که در قاره آسیا حکومت بر اقطاع وسیعه بهم رسانیده اند انگلیس و روسیا اند - در آسیا هیچیک از سلاطین و فرمارو ایانی نیست که روسیا را از تسلط بر املاک خانان ترکستان و وسط آسیا مانع و مزاحم گردد چنانچه پیشتر هم کسے نبود که انگلیس را در بلاد هند مانع می شد - احوال فتوحات دولت بریطانیه همه کس را معلوم مگر چگونه اکثر حصه وسط آسیا که عبارت است از توران و ترکستان و تاتارستان و مشتمل است بر اقطاع ماوراء النهر و سلطنت رفیعه بخارا و سمرقند و خوارزم و خواقند در قبضه اقتدار روسیا آمده بر اکثر اشخاص مجهول است - مسلمانان وقت که عالم بعلوم معقول و منقول و فروع و اصول اند بر تالیفات علما و شعراے بلخ و ماوراء النهر و سرگذشت ہاے پادشاہان سلف غزنین و سمرقند و خوارزم حاوی اند یا ہرگاہ خواہند می توانند شد مگر از وقایع حالیہ بلاد مذکورہ بالا و ساکنان آن کہ اوزبک و ترک و تاجیک و قبچاق و مسرت و قرغز۔ اند (اگر نہ بر یکے از نسان ہاے فرنگستان آگاہ باشند) ایشان را چندان واقفیت نیست - این امر چون بر تغیر احوال امت محمدیہ و انقلاب او و ا رنظر افگندہ شود جاے تعجب نمی تواند شد عجب تر آنکہ علماے

اوروپا باوجود تبحر وتلاش برا سرار ربع مسکون ہنوز بر احوال وسط آسیا چندان آگاہی ندارند چنانچہ مترجم مذکور در دیباچۂ انگلیس اشارہ بدان نمودہ وگفتہ کہ احوال این اقطاع برائے ساکنان انگلستان ہم در پردۂ خفا مختفی است۔

باید دانست کہ این ہمان زمینی است کہ وطن اسلاف اہل اوروپا وایرانیہا وہندیہا بودہ۔ از غرایب حالات آن اینکہ درجاہا ریگستان وصحراوہامون است ودر مقامات دیگر کنار آب سیر وآمویہ چمن زارہائے دلفریب ونخلستان ولا ویزہ بالطافت ہوا وکثرت صید وشکار وجوی ہائے شاداب پر از سنبل ومرجان وگل ولالہ وباغ وراغ است۔ این اقطاع ہم مسکن خوبان خلخ وبتان فرخار وترکان خطا ولعبتان قندہار است وہم معدن لعل بدخشان ومشک تتار ونافۂ چین وصندل وغالیہ وآبنوس وسندروس وحریر وزربر۔ بادشاہان عالی مقدار وکشور کشا وخانان والاتبار ومعدلت افزا ازانجا علم مفاخرت برافراشتہ اند وبسیارے از شعرار وادبار وحکمار وعرفار مثل رودکی چنگ زن بخاری وعنصری بلخی وحکیم سنائی غزنوی ومولوی معنوی وابراہیم ادہم وشقیق بلخی وابوعلی سینا وصاحب الفصاح امام بخاری وامام ترمذی کہ اسمار شان بدفترہا نگنجد ازین دیار فیض آثار برخاستہ اند۔

پس می توانیم بگوئیم کہ اگر حکایات قرون سابقۂ توران زمین کہ چگونہ طوایف واقوام متوحش ازانجا برخاستہ بودند مثلاً چگونہ در صدی پنجم مسیحیہ اطیلا وپیروانش خاقان چین را ترسانیدہ وداخل شہر رومیہ گردیدہ۔ وبچہ طور در صدی نہم ہنگاریان دیار

ساحل نهر ایتین را خراب و شهر را و تّار را که بر بحر ا دریا تک و شهر بریمین را که بر ساحل بحر بلتیک واقع است آتش زده۔ وبجه متوال در صدی سیزدهم چنگیز خان مغول و اولاد و پیروانش در دیار و امصار رفتند و کشتند و سوختند دریافتن ضروری است پس چه بسیار ضروری است دریافتن تفصیل این معنی که چگونه بعضے ازین دیار از ذرایع مختلف و وسایل متنوعه از حرب و خدعه و نبودن اتفاق قبایل توران زمین بدست دولت مسکوب رفته و می رود و حکومت و آثار اسلامیه ازان ممالک محو می شود۔

این کتاب که ملقب شد بوقایع تسلط روسیا بر آسیا و ولایات خانان ترکستان مشتمل است بر دو حصه۔ در حصه نخستین مضامین ابواب سیزده گانهٔ کتاب متذکرهٔ بالا را بعد تحقیق الفاظ و اسما ربطور ایجاز و انتخاب نوشته ام۔ در حصه دیگر جهت مزید بصیرت خوانندگان از تالیفات علمای اسلام و فرنگستان و سیاحت نامه ها و جراید حالیه فواید و زواید چند بطور ملحقات بران ضمیمه کرده شده۔ درین رساله تا توان در پے اختلاف آرای مولفین و الفاظ نا ملایم شان به نسبت بعضے از دول آسیا و اوروپا نه رفته صرف چگونه و بچه طریق دولت روسیا برین ممالک چیره دستی و حکومت حاصل کرده تحریر یافته و تا حین تسطیر و طبع این نامه آنچه بطور صحیح و درست از احوال این اقطاع بر ما ظاهر گردیده نیز بران افزوده شده۔

چونکه این عبرت نامه برای اهل اسلام هندوستان و هم بلاد ایران و توران و افغانستان و مملکت آل عثمان تالیف شده لهذا آن را در زبان پارسی که رواج آن نسبت

بدیگر زبانان آسیا (مثل ہندی و پشتو و ترکی) وسیع تر است بایراد الفاظ و محاورات مع رسم خط که در ایران اکنون مستعمل و جاری است و بطوریکه پسند خاطر اولوالالباب افتد تحریر یافت۔

لیکن جائے بسا تاسف است که بسبب اقامت من دریکے از دہ ہائے بنگاله و عدم دست یابی کتابہا و قلت فرصت و کثرت افکار و ہجوم غموم تاریخ خوانین توران دمر زبانان ترکستان بطور مکمل نوشته شامل این رساله نمودن و پیش مشایخ وقت بطور ارمغان فرستادن نتوانستم۔ الحمدللہ علی فضله و کرمه که این وقایع در سنه ۱۸۹۹ء صورت تحریر یافت و در سنه ۱۹۰۰ء موافق سنه ۱۳۱۸ ہجری بہا قدسی بزیور طبع محلی گردید۔ از کرایم صفات ارباب بصیرت و شرایف آداب خداوندان خبرت مستدعی ام که از خطا و معایب من درگذرند و باصلاح اغلاط بر مولف و کاتب منت نہند۔ العفو عند کرام الناس مامول۔

فہرست کتب و رسائل کہ از آن این کتاب تالیف یافتہ

ڈی رسیان ان سنٹرل آسیان (یعنی تواریخ روسیا در وسط آسیا) تالیف فریڈرک وان ہلوالڈ کہ آن را بعد تحقیق و تدقیق بسیار در خصوص ژغرافیا و تاریخ توران در زبان جرمن نوشتہ و لفٹنٹ کلنل تھیوڈور ویر گمان۔ ال۔ بی در انگلیس ترجمہ فرمودہ۔ مطبوعہ مطبع ہنری کنگ انڈ کمپنی شہر لندن ۱۸۷۴ء۔

اِ جنرل اِسکیچ آف دی ہسٹری آف پرشیا (تاریخ عام ایران مع فواید) تالیف کلی منٹس آر۔ مرکہم۔ مطبوعہ مطبع لانگ مان گرین انڈ کمپنی۔ لندن ۱۸۷۴ء۔

پرشیا انڈ دی پرشیان کویسچن (یعنی سفرنامہ ایران و حالات مالی و ملکی آن) از عالیجناب جارج کرزن ممبر پارلیمنٹ بد و جلد۔ مطبوعہ مطبع لانگ مان گرین انڈ کمپنی۔ لندن ۱۸۹۲ء (بعض جا)

دی اسٹیٹس مانس ایا ربک (فوائد ضروریہ کہ جہت ارکین سلطنت لابد است بابت سال ۱۸۹۹ء

تاریخ خواجگان مشرقی ترکستان کہ آن را از تذکرۂ خواجگان محمد صادق کاشغری رابرٹ بر کلی شو انتخب و ترجمہ فرمودہ و از طرف آسیاتک سوسایتی (بنگالہ) بطور رسالہ در ۱۸۹۷ء مسیحیہ شایع شدہ۔

دیباچہ دی ورلڈ وائیڈ اطلاس (یعنی خارطۂ عالم) از ڈبلیو و اے کی جانسٹن۔

نزہت القلوب، مولفہ حمد اللہ مستوفی قزوینی مصنف تاریخ گزیدہ۔

ہفت اقلیم مولفہ امین احمد رازی۔

کشف القناع عن احوال الاقالیم والبقاع فی ترجمہ کتاب مراۃ الوضیۃ فی الکرۃ الارضیۃ مولفہ مسٹر کرنیلیوس فندیک امریکانی۔

تاریخ ماوراء النہر تالیف معتمد السلطان محمد تقی خان متخلص بہ حکیم (بعضے مقام)

روزنامہ سفر فرنگستان از اعلیحضرت ناصر الدین شاہ قاچار انار اللہ برہانہ (بعضے مقام)

بیان حالات سفر مسٹر کوبولڈ در اطراف پامیر مطبوعہ جریدہ انگلش مان بابت ماہ اپریل ۱۸۹۹ء

کتاب آئین اکبری مرتبہ شیخ ابوالفضل علامی (بعضے مقام)

ترجمہ آن از پروفیسر ہنری بولاکمان متوفی وکلنل جارٹ (بعضے مقام)

نامہ خسروان از جلال میرزا ابن فتح علی شاہ قاچار (بعضے مقام)

واقعات بابری مترجمہ سپہسالار میرزا عبد الرحیم خانخانان ابن بیرام خان (بعضے مقام)

کتاب رہنمائے سہولت در فرہنگ محاورات و اصطلاحات جدیدہ کہ درین ہنگام در ایران مستعمل است۔

(علاوہ لغات و فرہنگ ہا و رسائل جغرافیا و تواریخ و جرائد و جرنال ہا وغیرہ ذلک)

قطعهٔ ارض که حال آنرا وسط آسیا نامند از عجایب عالم است ـ مورخان را
گمان آنکه این همان زمینی است که در ایام پیشین اقوام متوحشه از انجا برخاسته در ممالک
اُوروپا ساکن شده بودند و آن را خراب و ویران گردانیده ـ علماے ژغرافیا از کم و کیف
شهرها و نهرها و کوه هاے آن هنوز بخوبی واقف نشده اند ـ و صاحبانِ بصیرت که از
اصل و نسل اقوام بحث میکنند از نژاد و اصل اقوام آن بطور شایسته آگاهی نمی دارند
دیگر آنکه اراکین سلاطین متوقف آن وقت اند که کے در میان دو قوت بریّه و بحریّه روی
زمین محاربه و خونریزی ها براے این نزهتگاه عالم رو دهد ـ

علاوه بسبب حفر خلیج سویز کشتی هاے بخار فیما بین ممالک اُوروپا و آسیا بزمان
قلیلے آمد و شد میکنند و راه تجارت گشاده شده ـ و غالباً زود یا دیر راه آهنی در وادی که آب فرات

آن را سیر اب میکند ساختہ خواہد شد۔ ونیز کالسکۂ آہنی کہ از سمارہ تا اوراسبورغ
داورن برگ) ساختہ می شود الی اقصائے بخارا وسمرقند کہ از اشرف بلاد اسلام است
و در جوف قارۂ آسیا واقع خواہد گذشت ۔ این امر گومثل خواب معلوم میشود مگر غالباً
درمیان بیست سال از قوہ بفعل خواہد آمد۔

سلطنت وسیعۂ روسیا در عرض چند صدی گذشتہ قایم شدہ و دہ سال ہم نمی گذرد
کہ بعض بلاد شامل آن نمی شد۔

در زمان سلطنتِ ایوان چہارم کہ از سال ۱۵۳۳ء تا ۱۵۸۴ء سلطنت کردہ
(یعنی در مدت قدرے زاید بر پنجاہ سال) دولتِ روسیا مملکت خانان تاتار جنوبی را سیوائے
قرمیا بتدریج بتصرف خود درآوردہ ۔ ایوان مذکور کاسان (دریا کازان) را در سال ۱۵۵۲ء
بعد محاربہ عظیم دخل کردہ ۔ استرخان کہ در شمال رویہ واقعست در ۱۵۵۴ مسیحیہ ۔ و باشکیر
در ۱۵۵۶ء مفتوح شد ۔ و بر قطعۂ کبر واکہ بر ساحل نہر کوبان واقع است حکومت روسیا مستحکم شد
ارماق طیموتہیب کہ یکے از اعیان فرقہ کوساک بود مملکت وسیعہ سایبریا را آشکارا ساخت
و سلطنت روسیا در قارۂ آسیا را بنا انداخت ۔ در سال ۱۵۸۷ء طوبولسک بنا شد۔
در ۱۷۲۷ مسیحیہ آن قطعات را از دولت ایران از روے صلح برگرفت کہ چہار سال بیشتر
ازان پطر کبیر (کہ شاہنشاہ روسیا بود) آنہا را فتح ساختہ بود یعنی داغستان ۔ شیروان
گیلان ۔ و ماژندران کہ عبارت است از اراضی کہ جہت غربی بحر خزر واقع است ۔ لیکن در سال
۱۷۳۴ء آنہا را بقبضِ دولتِ ایران بازداد ۔ در سال ۱۸۱۳ء داغستان و شیروان را

باز گرفت - ولایت معتبرہ دربند از سال ۱۸۰۶ مسیحیه بقبض اقتدار روسیا بوده است در محاربه جدید با ایران تا آن طرف نهر ارس و کوه ارادت مسخر و بسبب صلح ترکمانچی در سال ۱۸۲۸ ولایت اران را حاصل کرد -

بنا بر علی ہذا مصلحت اشد که بلادہاے که بتصرف دولت مسکو ب آمده و می آید و آن چگونه است و مآل کار تا کجا انجامد آن را بنظر تعمق ببینیم و از جنگ جوی ہاے روسیا رشته او با دول اوروپا چگونه قایم مے ماند بر گذاریم -

باب اوّل

تجسس و تلاش روسیا در وسط آسیا

قطعات وسیعه آسیا را که آن طرف بحر خزر و بحر ارال واقع و تا حدود مملکت چین گسترده است باسمای مختلف خوانده می شود چون تاف یا وسط آسیا - تاتار - ترکستان - توران یا ترکمانیه - از جغرافیاے این قطعه وسیعه ما را چنانکه باید و شاید اطلاعی نیست -

در ینجا مصنف علام چگونه علم این اقطاع به اہل اوروپا از زمان قدیم تا حال تدریجاً حاصل شده می طراز دو نام سیاحین و متجسسین را به نیکی یاد میکند و می نویسد که دولت روسیا از زمان ممتد براے دریافت احوال اقطاع و اقوام این بلاد جهد بلیغ بعمل می آورد -

باب دوم

بلاد وسط آسیا

حدود املاک وسیعۂ میانۂ آسیا که ما آن را می خواهیم بنظر تعمق ببینیم این است جهت غربی آن بحر خزر و نهر جایک (دیا اوراں) که قارۂ اوروپا را از قارۂ آسیا جدا می کند۔ جهت شمالی آن همان نهر اورال تا شهر اورسک و از آنجا بقیه حدود شمالی آن تا شهر سیمی بالاطینسک که مضاف سیبریا است۔ جهت شرقی آن حدود دشتی تا کوه طرباغاطائی که منجمله سلسله های الاطائی و التائی است که در حدود چین واقع و با جبل بلوطاطاغ که بجهت جنوب با سلسله هندوکش پیوسته است۔ جهت جنوبی آن کوه پاروپانی سس و ولایت هرات و ولایت قوهستان که در سرحد شمالی ایران است و تا بحر خزر پیوسته واقع است۔

اگر کسے نظر بر خارته افگند بر وسے بین خواهد شد که املاک بالا مشتمل است جهات شمالی و مغربی بلاد سیبریا را۔ هم بلاد ترکستان که پیشتر مستقل بود مع ولایات خانان خیوه و بخارا و خوا قندرا که در قدیم الایام مملکت بخارا اسے کبیر عبارت ازان بود۔ و هم بلاد مشرقی ترکستان را که چند سال قبل ازین تحت تصرف شاه چین بطور فرضی بود۔ و هم بلاد کابل و هرات را که در بنولا جزوی از سلطنت افغانستان و حصۂ شمالی ایران زمین برشمرده می شود۔ حصۂ غربی و شمالی این بلاد با حصۂ شرقی اوروپا که آن را صحرا اسے سارا ملیان می نامند پیوسته است

صف جبال اورال این قطعه را از هم جدا میکند۔

(درینجا چند صفحه در مباحثهٔ علمی دراصل بحر خزر د کاسپیان ، واورال وغیره می نویسد)

باب سوم

صحرا و بادیه

بطرف شمال و شمال و مشرق رو به بحر اورال یعنی میانه نهر اغیر و سیر دریا صحرائے وسیع گسترده است که ریگ سیاه آن از باد سموم متحرک می شود (درینجا بیان ریگ و بیابان ها میکند)

دراکثر مقامات توران زمین درختهائے سایه دار کمتر یافت می شود میانه نهر سیر دریا و آمو دریا دشت قزل قم که تا چهل میل پنهان است واقع است۔ ریگ آن مائل بسرخی است و مثل کوه بلند می شود درین اطراف قسمی از گیاه پیدا می گردد که بخوردن مواشی قوم قرغز می آید۔ بجهت جنوب این صحرائے ویرانه بخارا گسترده است که مثل دریائے ریگستان می نماید و هیچ حیوانی و جان داری دران جا نیست۔ سیاحان و اشتران را تکلیف آب بسیار می شود۔ درین صحرا قسمی از باد سموم بنام تب باد که معنی آن در پارسی زبان بادی که ازان تب لاحق می شود می وزد که اشتر ها دم بدم ها را ازان تکلیف سخت عاید می شود۔

گاه می شود که در دشت ترکستان و خوارزم طوفان ریگ واقع می شود اگر احیاناً پارهٔ اتش

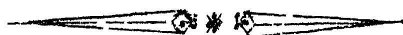
برزمین افتد در کاه و نباتاتِ خشک آتش میگیرد و همه صحرا پر از آتش می شود باد آن را بیک چشم زدن در اطراف صحرا می برد چنانکه گذربانان را با وجود سواری اسپ جان بدر شدن دشوار۔

لیکن در بعض مقامات حال بیابان و صحرا همچنین نیست چنانچه وادی وسیعے که در میان نهر ودان و نهر ولکا و بحر خزر و دریاچه نور زیسان متصل قاقات چین واقع و تا هفت صد میل گسترده است۔ پر از جبال و سبزه زارها و اشجار است۔

(مصنف علام درین باب بیان مقامات متفرقه که پر از بیابان و وادی و هامون است میکند)

باب چهارم

بلاد ہائے کہ بر ساحل یا اطراف سیر دریا و آمو دریا واقع است

بر اہل خبرت مخفی مباد که بجز نهر اورال و امبا که از ناحیه بلاد مذکوره بالا جاری است و به بحر خزر ریخته می شود کدام نهر دیگر همچنان نیست که قابل ذکر باشد۔

در بحر آرال نهر سیر دریا که قدمائے یونان ان را جیک زرطیس و عرب سیحون میگفتند و آمو دریا که یونانیان اکسس و اعراب جیحون میگفتند ریخته می شود۔ جیحون را که درین جزو زمان سیر دریا گویند طولش بقدر چہار صد میل است دو بست میل ازان قابل سیر کشتی ہا است چند سال پیش ازین مردم او روپا را از احوال این رود خانه آگاهی کماینبغی

نبود الحال بقدر ضرورت از احوال آن واقف شده اند۔

نارین نہر کوچکی است که یکے از عمدہ نہیر سیر دریا است واز برفستان کوہ آق شیراک می خیزد۔ منبع نہر سیر جبل طیان شان است۔ نہر گلستان ونارین قریب خواقند ملتقی بیک نہر شدہ اطراف خود را شاداب میکند واز شہر خواقند تا حضرت ترکستان بجہت شمال جاری شدہ در ریگستان قزل قم میگذرد واراضی جوانب آن ویران وافتادہ است در بعض جاہا قرغزان زراعت ہم میکنند۔ الحال بجز قلعہ چولک در اطراف این نہر بزرگ آبادانی نیست۔ دیگر از نہیر سیر آریس وسوران سو است واین چکلی کہ بران شہر ترکستان واقع است این نہر ہا حالیا از سیر دریا جدا شدہ است شہر اُترار کہ امیر تیمور دران در گذشتہ وتنگات کہ او آن را خراب کردہ الحال ہر دو خراب است۔

در آق مسجد سیر بسہ نہر منقسم می شود۔ نہر شمالی را نام اصلی سیر۔ نہر میانہ را کوبان دریا۔ ونہر جنوبی را یانی دریا۔ می خوانند۔ کوبان بطرف مغرب با پنج نہر دیگر کہ بآن اضافہ می شود جاری می شود۔ آخر ہمہ بیک نہر جاری شدہ در ریگ ناپدید می گردد در دی تا اردی بہشت این نہر ہا یخ بستہ می ماند دولت روسیا در بعضے اینہا زورق ہا وکشتی ہاسے بخاری می راند۔

دریاسے سیر از عاظم نہر ہاسے ولایت خواقند است وآن را بدو قطعہ منقسم میکنند در تابستان تموزت آفتاب الشدت است۔ از اُردی بہشت تا اوایل خورداد گیاہ آن غایت صفوت وکمال خضرت می دارد وراغش تمام بنفشہ ولالہ زار است۔ نہر چوئی

سرحد شمالی این بلاد است و در وادی چشمهٔ اسیکل (دیا اِسک کل) که بر کوهی است ریخته می شود۔

دیگر از نهر مشهورهٔ این دیار آمو دریا یا جیحون است که آن را باشطانیل بدین معنی مناسبت است که هر دو اطراف خود ها را شاداب و تر و تازه می کند آب آن ریگ آلود است وچون صاف کرده شود شیرین تر از آب نیل۔ چنانچه ساکنان خوارزم را بدان نازش است این رودخانه از دریاچہ ساری کل که بر بلندی کوه است سرا شیب می شود۔ بیشتر حصه آن یخ بسته می ماند میان بلاد وخان که کهسارے است جاری میگردد و پنج نهر دیگر با آن ملحق می شود۔ سپس بطرف راست میانه کوه بدخشان که بجهت خوبی آب و هوا و حسن منظر و معادن لعل معروف است جاری می شود۔ اینجا با نهر بدخشان ملحق می گردد و آن را آمو گفته می شود۔

جانب راست آمو ختل است که ولایتی است از بسیاری کوه ها و کثرتِ اهل آن مشهور از انجا بمسافت قلیلے بطرف جنوب وادی قندز و بطرف شمال بر رودخانه شاداب شهر حصار که بسبب آلات آهنی معروف است واقع از جهت غربی قندز وادی خلم گسترده است و خارج آن ولایت بلخ واقعست میانه آن و نهر آمو ویرانه کوچک فاصله است و هم دور تر ازان بجهت چپ صحرائی ترکمانیان و خوارزمیان و بجهت راست صحرا سے قزل قم واقع است۔ نهر اکساری از نهر قندز آب بسیارے میگیرد و ازین ملتقی النهرین رود آمو قابل عبور و سیر کشتی ها می شود۔ کرکی شهر کوچکی است که در آن قلیلی از ترکمانان را وزیکان آباد اند

ودر فلاحت وزراعت مصروف ۔ حصار این شهر در شارع هرات واقع وکلید ملک خان
بخارا است ۔ بالآخر دریاے آمو در بحیرهٔ آرال ریخته می شود۔

بازوے شرقیه و دلتا یا دهنه آمو را کوبان دریا یا کوک نامند که در ترکی زبان بمعنی
اخضر است۔ وقت ریختن آن به بحر اسم آن به یانی سو (بمعنی نهر نو) تغیر می یابد۔ منجمله
نهرهاے کوبان دریا قرا بایلی و آلوگو دریا (بمعنی نهر بزرگ) است ۔

دریاے آمو نهری بزرگ است ۔ که در بلاد خانان بخارا و خیوه جاری است ۔ در بخارا
نهر زرافشان (که نام دیگران کوهک است) وسغد و کوکچا و بلخ هم از رودخانه هاے معتبر
است ۔ بعد پنج اکند (بمعنی پنج موضع) نهر زرافشان در وادی بزرگ جاری و قریب
بسمرقند منتقل به صحراے پهنا می شود و خارج شهر بخارا بریگستان متغیر می گردد ۔ بطرف
مغرب روبه بخارا این نهر جانب جنوب جاری می شود و آب آن در دریاچه قراکل (بمعنی
آب گیر سیاه) ریخته می شود۔

شهر بخارا شریف که دار الملک ولایت بخارا است و هم شهر سمرقند که امیر تیمور بدان
منسوب بود از نهر زرافشان سیراب می شود ۔ وادی هاے که از ینجا تا بخارا گسترده است
و ده ها همه آبادان و سرسبز و حاصل خیز است ۔ در قدیم الایام آب نهر زرافشان در وادی ها
و دره هاے که اکنون خشک گردیده می گذشت ۔ مردم درخت توت براے ابریشم
می کارند و در زمین اینجا پنبه و کدو و خربزه و جو و گندم و درخت ابریشم پیدا می شود ۔ صحراے
بخارا ویرانه ایست مگر و بیشتر مقامات بکثرت مراتع و دو قور مراتع وزیادتی اشجار و کوه و صحرا

معروف - در قطعهٔ زمینی که متصل زرافشان و تا حدود سمرقند گسترده است برنج هم پیدا می شود قرشی که آن را در سوابق ایام نخشب میگفتند یکے از خوشترین شهرهاے ولایت بخارا است میانهٔ قرشی و سمرقند صحرائی است که بسبب کاریزها و قنوات آب نیکو در احیا یافت می شود - قرشی از سمرقند بفاصلهٔ هژده میل برآب شهر سبز واقع است - این نهر درمیان ولایت خان شهر سبز میگذرد - امیر تیمور گورگان در شهر سبز متولد شده بود۔

بلاد مذکورهٔ بالا مشتمل است بر بسیاری از املاک امرا و خانان و ملوک را که زود یا دیر استقلال و آزادگی شان بدست دیگران می رود از آن جمله ولایات خانان خیوه (یا خوارزم) و بخارا و خواقند معروف است و از حالات جزئی و کلی آنها ما علم داریم - قندز که از ولایات معتبرهٔ توران زمین است تابع نیست - بر بدخشان چیره دستی ها حاصل کرده - حال آن بخوبی معلوم نیست - قطعهٔ جنوبی ترکستان ماتحت افغانستان آمده و بلخ که دارالملک آن قرار یافته تحت سرداری است که مالک ده هزار سپاه است - بلخ را قدما اُمّ البلاد میگفتند و بر زمین شاداب سے یکے از وادیها واقعست اینک در حالت پستی است و عهد اوسط بلخ از شهرهاے معتبرهٔ اسلام بود - اندخوی قبل سنه ۱۸۴۰ء تحت خان آن بطور مستقل بود از آن سال تحت امیر افغانستان آمده - ولایت میمنه بسبب همت و شجاعت اوزبکان از تابعداری افغانان تا هنوز بسلامت است۔

اطراف ترکستان که ذکر آن می شود بقول سیاح حال و مبری و از قدما ادریسی و ابن حوقل و ابوالفدا و سلطان بابر وغیره بسیار زرخیز و شاداب و به وفور فواکه دینده و بر حاصلی زمین

دیگر اقطاع روی زمین مثل ممالک سلطان ترک ورا و روپا و آسیا و مملکت افغانستان
یران فوقیت دارد و پنبہ یانی اور گیخ از قطن ولایات شمالی بمراتب افضل است وحریر ہزار
سپ بقیمت گران ور خیوہ میگیرند ۔ برنج گرلن بنقاست مشہور و فواکہ و اثمار نیک حصہ
ہتو بیہ خوارزم (خیوہ) از ہمہ معروف حال خانات (یعنی ولایت خانان) بخارا و خوا قند ۔
بز ہمچنین است از عجایب حالات این جہات آنکہ درمیان فاصلہ بسیار قلیل جاے
رم است وجاے سر و قطعہ باترہ و طراوت است وجاے خشک و ویران ۔ درخت
یت بکثرت پیدا می شود و اقسام غلہ وکتان وغیرہ در آن خوب می شود ۔ اسپان و خر و اشتر
ر دیگر چہار پایان و مرغہاے خانگی و جرز و کبک و دراج ہم از قسم احسن یافتہ می شود ۔

سبب شادابی زمین عیون و انہار بیشمار و مزارع بسیار و نیز قوت زمین است طریق
فلاحت و آبریزی از نسبت دیگر مقامات آسیای مغربی نیکو است مگر جاے بسا تاسف
است کہ بسبب جنگ وجدال باہمی وکشت وخون قومی اکثر مداین و قرا ویران وخراب
است مثل اُترار ۔ چینکند ۔ تنکت ۔ کش کرگان ۔ یین قلعہ ۔ قزل قلعہ ۔ و بطرف
جنوب فیض آباد ۔

قطعہ مشرقی ترکستان مشہور بہ معدنیات است ۔ در بعض مقامات منبع سیحون طلای
شستہ یافت می شود ۔ نقرہ و سرب در کوہستان کاشغر و ابان ۔ و بیلوط طاغ ۔ و بلور دائی
و آلا ۔ و قراطو ۔ و مس و آہن و گوگرد و شورہ و سنگ نمک و نفط و انگشت در مقامات
مختلف دستیاب می شود ۔

باب پنجم

در زمین فراز وسط آسیا

ذکر هندوکوش میانهٔ آمو و کابل و سلسله کوهی قریب قندز تا آمو دریا و سلسلهٔ دیگر که آن را پامیر گویند و قرغزان آن را بسبب بلندی آن بام دنیا نامند و غیرها و غیرها بتفصیل می کند۔ سپس بیان کاشغر که در حدود غربیه ممالک چین واقع است و ذکر طراوت و اشجار و اثماران و ینگ حصار۔ و یارقند۔ و ختن و اقسو۔ و اوش ترفان که ساکنین آن همه اهل اسلام اند مختصراً میکند۔

باب ششم

اقوام توران

بر اهل خبرت که از باستان نامه ها واقف اند مخفی مباد که وسط قارهٔ آسیا مسکن ایرانیان و تتر ترکی نژاد است که حرب و پیکار فیما بین شان از چهار هزار سال الی یومنا هذا برقرار است از علم اطنوگرافی (علم اصل نژاد قوم) معلوم می شود که ایرانیان و اکثری از هندوان و بیشتر اقوام اوروپا از نژاد ایرانیان قدیم اند۔ ایرانیان در صحرا و دیهات مغرب چین ـ

دافغانستان وبلوچستان - واکثر حصۂ بخارا - وقوہستان دیکے از اضلاع کابل) وکافرستان پراگندہ وساکن شدند - زبانِ شان کما بیش پارسی قدیم با تغیر لہجہ وآمیزش ترکی وتبتی است - ترکان کہ ہمسایہ این ایرانی ہا وصاحب تمیز اند ایرا نیانی را کہ میانہ دجلہ وآمودریا بود وباش اختیار کردہ اند بلقب تاجیک میخوانند - اکثر ایشان خواہان صلح اند وفلاحت وزراعت رامی پسندند بخلاف صحرانوردانِ عرب کہ از اولادِ سام اند ونہب وغارت وجنگ وپیکار را دوست دارند در اینجا مصنف قول حکما وسیاحان را درخصوص تغیر قوم ولغت قبایل آسیا نقل می کند)

زبان بعضے این اقوام پارسی خالص است وبرخی دیگر پارسی آمیختہ با ترکی یا ترکی وسنسکرت است وشاید بالغت زندمی ماند - درشرقی ترکستان مردمان را بشہر ومقام نسبت دادہ می شود چون یارقندی وکاشغری مگر درمغربی ترکستان بالوس وایل ہم نسبت دادہ می شود چون بخارا سے را تاجیک - اوزبک قبچاق وترکمان وغیرہ ہر چہ او باشد ہم میگویند -

دراصل تاجیک ہا ایرانی نژاد - وتتر وترک تورانی نژاد اند - علاوہ ایشان بدو قسم منقسم اند یکے قرغز دوم سرت بسبب حرفۂ شان - یعنی قرغز ہا بادیہ نشین اند وجاے اقامت شان متعین نیست برخلاف سرت ہا (کہ سعداگر یا سوداگر باشند) اوقات خود ہا را بزراعت وتجارت می گذرانند ومسکن شان متعین است ہر قومی کہ باشند خواہ تتر یا ایرانی گو بیشتر تاجیک ہا سرت باشند - تاجیک ہاے بخارا رئیس الاقوام اند و خواقند

عہدہاے دیوانی و مرزائی و تجارت مفوض بدیشان است مگر ہرگز تن بہ زراعت و صناعت نمیدہند ۔ تاجیک ہا ہمہ خوشکل و بحسن و جمال و اعتدال اعضا مشہور اند اکثر از ایشان مذہب سنت و جماعت و بعض مذہب تشیع می دارند لیکن عیب شان اینکہ ایشان حاکمی را شایان نیستند بلکہ محکومی را ۔ بعد از سلطان روم ملک بخارا را توقیر و تعظیم بدل و جان میکنند و او را امیر مومنان و سر حلقۂ اسلامیان می دانند ۔

در حدود ہندوکش قومی اند کافر سیاہ پوش کہ بت پرست اند و گردن انقیاد بحکم کدامی از سلاطین و حکام نمی دہند ۔

دیگر ہمہ باشندگان وسط آسیا منغول (مغل) اند یا تتر منغول اکثر در مغولستان وزنگاریا یافت می شوند و بنام قالموق وزنگاریہ و ترگت ہم نامیدہ می شوند ۔ قوی ترین منغول قبیلہ خالکس است ۔ بعض این قبایل مثل سوایدہا و سطیاک ہا و تنگوس ہا عادت وحشیانہ را ترک کردہ بر کنار رود ارتس ساکن شدہ اند مگر این قسم زندگانی با ایشان سازگار نیامدہ از بیماری و گرسنگی می میرند بر خلاف روسیان کہ تن و توش می شوند و زر و جواہر گرد کردہ اند ۔

اوزبکان ترکستان از قوم تراک اند و حکومت و سلطنت را شایان و در خانات خیوہ و بخارا و خواقند عہدجات فوجی و دیوانی مفوض بدیشان است دیگر از ایل معروف ترکمانان اند کہ از بحر خزر تا آمو دریا ساکن اند و ہم در ہرات و استر آباد و فارس ۔ این ترکمانان را نہ کس سرداری است و نہ ایشان تابعداری کسے میکنند ۔ عجب تر اینکہ درمیان شان صلح

واداشتی می ماند و قصور و فتور ہاے خلاف قانون نسبت بدیگر مسلمانان [illegible] ایشان
کمتر سر می زند - فیصلهٔ ہمه کار حسب آداب سلف می شود - از ایرانیان نمی ترسند
مگر روسیارا توقیر می کنند - وقتاً فوقتاً بغارت میروند - وقت نیم شب یا طلوع آفتاب
بر کاروان ها می زنند - قتل و غارت شیوهٔ شان است - وقتِ شام حکایات و قصص را
از بخشی ها می شنوند - این بخشی ها اشعار مخدوم قلی را که شاعری از ترکمانان بود و قریب
هشتاد سال قبل ازین فوت کرده با دوتاره و چنگ و چغانه می نوازند - غارت گری
این ترکمانان وقت نادرشاه و یار محمد خان بین الجمهور مشهور است - ایشان از همه جنگجو
و جری و باہمت و شهامت اند -

غالباً ترکانِ تتر از نسل مغول و اتراک اند و اکثر بلقب قرغز ملقب - قبیلهٔ این باسم
قزق یا قیصرق معروف و اہلی بنام قرا (یعنی سیاه) قرغز مشهور اند - اصل قرا قرغز کوه قاف
و چرکس است - بعضے در زنگاریا یا ترکستان یا سرحد شرقیهٔ کوه التای ساکن اند و برخی
در حدود کوه ها که در اطراف نهر سیر و دیگر نهر ہاسے که ازان جاری شده واقع است یا در اطراف
جبل الاطو یا کوه ہاے اطراف دریاچهٔ ایسک کل تا حدود آمو دریا متصل بلوط طاغ
مقیم اند - زبان شان ترکی است و بقبایل و الوس بسیار متفرق و منقسم اند و تن بزراعت
می دهند -

مگر قرا قرغزان شمال که هم بقبایل منقسم اند تن بزراعت و حرفت نمی دهند و باهم جنگ
و جدال دارند ازین است که با وجود همت و شجاعت چینیان و خواقندیان ایشان را مطیع

کرده و درین چہ روزمان اطاعت مسلوب اختیار نموده ۔ قبیله ازیشان بنام چیریکس هم اطاعت روسیا قبول کرده ۔

بعض ازین قراقرغز هاے جنوب را با قبچاق ها وسرت هاے خواقند یگانگیت است و مقدمة الجیش اہل سیوف ایشان اند وتا کنار دریاچہ ساری کل یافت میشوند۔

قبیله قراقلپاق که قالین خوب می سازند در کنار سیر دریا ساکن اند۔

قزق ها اکثر تابع روسیا شده اند وبسه اہل منقسم اند ۔ یکے اُلوجوس (قبیلهٔ بزرگ) که جہت جنوبیه بحر بلکش بطرف دریاچہ اسک کل ساکنند ۔ دوم اورتاجوس (قبیله متوسط) که میانه دریاچہ بلکش وشهر چہ ادمسک که در سیبریا است می باشند ۔ سوم کوچک جوس (قبیله کوچک) در جہت غربی صحرا تا تاشکند می باشند ۔ ازین واضح شد که قطعه وسیعه که از کنار شط ولگا واورال در مغرب ۔ تا حدود زنگاریا در مشرق وبلاد سیبریا در شمال وترکستان در جنوب ۔ گسترده است مسکن این قرغزان قزق است وبے شبه همیشه در تصرف شان خواهد بود چه این اقطاع براے بادیه نشینان وصحرا توردان بدرجهٔ اتم موضوع است ۔ ایشان در بادیه وصحرا دوره وتیه هر جا که خواهند سیر ورزند وخیمه ها که از پشم ساخته باشند باخود دارند ونصب کنند وقت خزان مواشی خود ها را در وادیها برند و چون باد بهاری بوزیدن در آید وبنفشه وگل وریحان بشگفد با خیمه وگله ها ازین بادیه ها بیرون رفته دکوچ کنند ۔

قرغزها وقزق ها هر دو مسلمان اند مگر در امور شریعت خام ۔ این بادیه توردان را بجز گله بانی

وجنگجوئی شغلِ دیگر نیست۔ وقت شب یا سحر چون ہمہ خفتہ باشند براہلی کہ صاحب مواشی باشند بتازند ومواشی شان را مے وزدند۔ چون سرواری از ایشان ہمیرد نہب وغارت گری وباہمی جنگ وفساد برطرف می شود وہر کس شریک ماتم وجنازہ اش میگردد۔ تعداد قرغز ہا ہفت صد ہزار نفس خواہد بود وقریب ہمہ ایشان بسبب زور یا زر تابع دولت روسیا شدہ اند۔ چہ ازین تدابیر از بحر خزر تا جبل التائی ہمہ شوارع کاروان ہا گشادہ شدہ وایمنے قایم گردیدہ۔

درحدود ترکستان مشرقی مثل مدینۂ یارقند وکاشغر ہمہ این اقوام کہ ذکر شان بالا گذشت یافت میشوند۔ قبیلۂ از تبت کہ بلطیس باشد ونیز بدخشانیان قریب یارقند ساکن شدہ اند وزراعت تنبا کو وخربزہ می کنند۔ علاوۂ این قبائل درمشرقی ترکستان قبیلہ می باشد کہ پیرو مذہب بدہ (یا بوزیہ) وملقب بقالموق است وبرسرحدِ بادیہ ہا قومی از مسلمانان ملقب بہ دولان ہست کہ ہم نہب وغارتگری را پے سپر است وشاید درغار ہا وکلبہ ہا می باشد گویند کہ قومی کہ خورش شان ماہی وپوشش شان پوست درختہا است۔ درحدود اجمیہ لب نور در وسط صحرای کہ دربلاد کوردم کاک است سکنی دارند۔

درحدود کوہ طان شان (جبل بہشت) ولایت وسیع زنگاریا گستردہ است درین اقطاع دوتا قوم۔ یکے دونگانی ہا۔ دیگرے ترنتشی ہا مقیم اند۔ گویند کہ دونگانی ہا اولاد تر از بطن زنان چینی اند۔ مذہب شان اسلام وزبان شان چینی است۔

درشرق زنگاریا ولایت کنجی است کہ حکومت آن متعلق بہ پادشاہ چین است

اہل آن بیشتر مسلمانان اند - در جہت شمالی ولایت منغولیہ است - احوال آن بر ما مجہول است -

از احوال ولایت چرچند کہ از ختن بفاصلۂ یکماہ واقع است و زلم وغیرہ و اہالی آن مقامات مارا اطلاعی نیست -

(درین باب مصنف سخن پراگندہ میگوید - اصل اینکہ از احوال این شہر و دیار اہل اروپا را چنانکہ باید و شاید ہنوز اطلاعی نیست)

باب ہفتم

آغاز ملک گیری دولت روسیا در وسط آسیا

روسیا را با خانان خیوہ (خوارزم) تعلقات شاہانہ (ڈپلوماتک) و تاجرانہ از دیرباز قایم بود چنانچہ پطرکبیر توجہ خود را دران باب منعطف ساختہ - بتدریج میان روسیا و خیوہ نوعی خرخشہ پیدا شدہ - سالی (۱۸۳۹) کہ لورد اکلند فوج از ہند بکابل روان ساخت - نیکلا (نکولس) امپراطور روسیا بدین خیال کہ مبادا انگلیس فوج بطرف ترکستان بکشد وان بلاد را بقبضۂ تصرف خود در آورد جنرل پردوسکی را امر فرمود کہ لشکر روسیا بطرف خیوہ بکشد - بہانہ ہم پیدا شد - خان خیوہ کہ او را تقصیر خان میگفتند بعض از قزاقان را کہ باجگذار روسیا بودند آمادہ بغاوت کردہ بود چنانچہ ایشان برکاروانہا زدند و صدہا کسان را

مقید کردہ آوردند۔ این لشکرکشی جنرل پروفسکی بے سود شد بعضے در وادی کہ اطراف بحیرۂ آرال ازان حاوی است جان دادو بعضے بہزار دقت بہ اورن برگ رسید۔ خیوہ استقلال خود قایم داشت۔

بعد این مصیبت ہا و تجربہ ہا ارکانِ دولت روسیا بعد کنکاش رائے برین قرار گرفت کہ فیما بعد لشکر بر خیوہ نکشیدہ بر خواقند کشیدہ شود۔ در سال ۱۸۴۰ مسیحیہ امیر بخارا نصر اللہ خان خواقند را فتح کردہ و امیرشں را بقتل رسانیدہ و بسرشِ را بہ بخارا برد۔ بعضے از برادران امیر ماضی کہ پناہ بقرغزان بردہ بودند باز مستعد بر قایم کردن سلطنتِ خواقند گردیدند۔ درین اثنا ایشان بر علاقہ روسیا تاخت ہا کردہ بودند۔ روسیا او لاسیّا جان و متجسسان را جہت دریافت احوال وادی ہا و دہ و تپہ ہاے این اقطاع روان ساخت ور فتہ رفتہ سرحد خود را بطرف جنوب کہ میانۂ وادی سیر دریا و سایبریا واقع است کشید و بر سہ ملیون قرغزان حکومت خود قایم کرد کہ قبل این بطور فرضی تابع روسیا بودند کپتان لیوودان شلز از ۱۸۴۷ء تا ۱۸۴۹ء با فوج ہا جہت تجسس ملکے روانہ شد۔ چنانچہ نتیجۂ آن جہت کار زار آیندہ بسیار بکار آمد گردید۔ یعنی در سال ۱۸۴۸ ابناے سہ قلعہ انداختہ شدہ اول در قر ابو طلسکی دوم در اورا سکوئی (بر نہر ارغیر) و سوم در اورن برکسکوئی غرض از بناے این قلعہ ہا دو بودیکے بر اقوام صحرا نورد بسہولت نگہبانی کردن دوم سرحد قدیم روسیا را با سرحد جدید کہ ارادہ قیام آن بر سواحل سیر دریا داشتند پیوند دادن۔ درہمان سال حصار را راسک را کہ بر سیر است و قریب بحیرۂ ارال بنا انداخت۔

اندرین سال چند ہزار لشکر جریج روسیا در برفستان خیوه غرق و تلف شد از ۱۸۳۹ء تا ۱۸۵۱ء بعد بنائے قلعه کوس ارال و سکونت بسیار سے از روسیان گویا بحیرۂ ارال در تصرف مسکوپ آمد۔ روسیا در سال ۱۸۵۱ قلعه کش کرگان را که از آن خواقند بود بجهت غارتگری بیست و پنج ہزار راس مواشی از علاقه شان بشکست۔

القصه بسبب تعدی اوزبکان خواقند بر قرغزانی که بر ساحل سیر سکنی داشتند روسیان را بہانۂ عمده بدست آمد۔ بسبب این بعضے قرغزان زراعت را ترک کرده صحرا نوردی را باز اختیار کردند دیگران التجا بخیوه بردند که با خواقندیان خصومت داشتند و ازان باعث چند قلعه برکنار جپ خوبان دریا که از اعاظم شعبہاے سیر دریا است قایم ساخته بودند۔ بالاخر قرغزان را با خواقندیان موافقت نشد و چون روسیان طرفدار شان گشتند ایشان را از دست تعدی دشمنان خویش رہا شنده پیدا اشتند۔

خانان خیوه و بخارا را بسبب قرب علاقۂ روسیا قریب دہنۂ نہر سیر خوف لاحق شد و قرغزہا را که مددگار روسیا بودند بیازارید ند و قشون ہاے سکوب را در حرب ہاے خورد پریشان ساختند۔

اول روسیا بسبب عدم آمادگی فوج کافی در قلعه ارالسک و وقت آمد و رفت از جاے بجاے دفعیه فتنه جوئی ہاے اعدا بطور احسن نمودن نتوانست مگر تدریجاً سامان رسد بطور کافی در اورن برگ بہم رسانید سه منزل کشتی جہت آمد و رفت در بحیرہ

آرال موجود کرد و عنقریب دو کشتی آہن با آن ضم گردید - اجزا ساخت این ہر دو کشتی را از ملک سویدن بہزار وقت بدار السلطنۃ پطربورغ و از انجا بہ سمارہ و ارالسک آوردہ شد در ۱۸۵۲ء ہمہ سامان حرب و اسلحہ جنگی آمادہ گردید - پروسکی چند قلعہ برکنار نہر سیر بنا کردن ارادہ مستحکم کرد - ازین پیش بندی ہاے روسیا خاتان خواقند و خیوہ را سخت تردد و خوف شد - سکنہ خیوہ نعرہ زوند کہ اگر روسیا آب سیر بیاشامید واے بر حال ما -

قلعہ آق مسجد از آن خواقند در سرحد آن ولایت (خواقند) واقع بود دستہ پنج صد سپاہ روسیا بسرکردگی افسری بدین غرض فرستادہ شد تا از حال آن قلعہ واقف گردد و خواقندیان را بگوید کہ شما ترک آن مقام بکنید کہ آن را از قرغزان بغصب گرفتہ آید - خواقندیان بند نہر را بکشاوند و آب بسیارے از ان بلند و زمین قرب وجوار غرقاب گردید - روسیان از ان ہراسان نہ شدہ از ان آب کہ تا کمر شان شدہ عبور کردہ قریب قلعہ رسیدند و عمارات محاذی قلعہ را بلا مزاحمت از دشمنان شکستہ مصلحتاً باز گردیدند - خواقندیان بامید کومک تن با طاعت روسیان ندادند - روسیا ہم بسبب موجود نہ بودن نردبان و توپ ہاے گران بر قلعہ حملہ آوردن نتوانستند - مگر حصارہاے کوچک را کہ بر ساحل نشیب سیر دریا قایم بود شکستہ با زمین برابر ساختند و بامید آیندہ بہ ارالسک باز گردیدند -

سال دیگر در ۱۸۵۳ء جنرل پروسکی فوج قوی با دوازدہ توپ و دو ہزار اسپ و ہمان مقدار

استر و دیگر مواشی بار بردار مع رسد و اسلحہ جنگ را از راہ صحرائی قراقم تا ارالسک
روان کردو با وجود علت گرما و شدت تشنگی و تکلیف سفر بے ضرر زیاد بمنزل مقصود رسید
و در او اخر چون مستعد آق مسجد گردید - خواقندیان درین فرصت مقامات و قلعجات
خود ہارا بطور شایست مستحکم نمودند - سور خارج قلعہ را کہ بیکار شدہ بود دور ساختہ خندق عمیق
بجاے آن حفر کردند - دیوار ہاے گلی کہ جہت سلامتی پشت قلعہ تعمیر ساختہ بودند
ہفت میتر عریض بود و بے محاصرہ با قاعدہ و سعی بلیغ بدست آوردنش دشوار بود -
جنرل پرو بسکی اولاً از تو پہا ادز بکان را ترسانید لیکن از سخنہاے امید و بیمش
خواقندیان را تشفی کامل حاصل نشد و چگونہ شود کہ اگر ایشان حکومت آق مسجد را
ترک نمایند امید سلطنت شان بر نہر سیر براے دوام از دست می رود و بلاد وسط آسیا
بقبضہ فرنگستانیان منتقل می گردد لہذا ایشان جواب فرستادند کہ تا وقتیکہ نیزہ یا تفنگی
بدست ما باشد ما از جنگ پشت نخواہیم داد - روسیان با ہمت تمام بر قلعہ گلولہ ہا
انداختند و زیر زمین راہی کندیدہ خندق را کہ در اطراف حصار بود طے کردند و خندقے
توی برج بزرگ کندہ ۲۷ جولائی ۱۸۵۳ مسیحیہ از باروت آن را بشکستند و اجزاء آن را
برباد دادند - از برباد ی این برج راہی بقدر پہنائی ۶۰ فٹ پیدا شد - خواقندیان کہ سہ صد
نفر بودند بزودی ہر چہ تمامتر با وجود کشتہ شدن سپہ سالار شان درین راہ آمدند و قتال
عظیم ردو داد و دویست و سی کسان از ایشان مقتول شد و کوشش شان بے سود گردید
اسلحہ جنگ وغیرہ بسیارے بدست روسیان افتاد - ازین تاریخ نام قلعہ قلعہ پرو بسکی

مقرر شد۔

فتح قلعۂ آق مسجد بر خواقندیان مصیبتی سخت بود۔ بنابران خان خواقند در فکر باز گرفتن آن قلعہ شد۔ روسیان زین بعد از راہ دور اندیشی در پے فتح ولایت نو نشدند بلکہ فتوحات ساحل سیر دریا را مستحکم گردانیدند۔ قلعہ کہ بر کنار نہر قسالی و دیگرے کہ در مقام قرماقچی واقع است آن ارالسک را با قلعہ پروبسکی (آق مسجد) باہم متصل میکند در قلعۂ آخر فوج یکہزار نفوس را گذاشتند و رسد برائے یک سال کامل در آن مقام جمع کردند۔ این چہار قلعہ بر کنار سیر دریا واقع است و پیش بینی روسیا را دلیل ساطع۔

خان خواقند بر حاکم تاشکند از آن آزردہ بود کہ بسبب بغاوتش قلعہ آق مسجد از دست او رفتہ۔ گوشمالی او را بہانہ ساختہ بتاریخ ہفتدہم دسمبر ۱۸۵۳ع با جمعیت پانزدہ ہزار لشکر خواقندی و ہفتدہ توپ بر قلعۂ آق مسجد و جنود روسیا حملہ آورد۔ روسیان باوجود قلت سپاہ کہ بیش از یازدہ صد قزاق (یاکساک) و یک دستہ پیادہ نبود بدین خیال کہ اگر درین مقابلہ ہزیمت خورد پیش اقوام توران زمین روسیا ذلیل و خوار خواہد شد مستعد جنگ شدند ہر چند امید کامیابی کم بود مگر بسبب حرکت غیر معمولی فوج روسیا در لشکر خواقندیان کہ دہ گونہ زاید بود تزلزل افتاد و بیست تن از ایشان مقتول شدند و آن ہفتدہ توپ را گذاشتہ راہ فرار اختیار کردند۔

قوم قرغز کہ تا حال طرفدار روسیا بود بر فعل خود شان نادم شد کہ چرا اعدائے ترکمانان را تائید کردیم۔ رئیسے بنام عزت اللہ کتیبر کہ نبض شناس قوم بود در کبتکہ قوم آمدہ

ایشان را ملامت نمود و عادت شان را با عادات آبائی شان موازنه کرد چنانچه جوانان را
آماده حرب بدین الفاظ کرد که اگر فرنگستانیان را اسپ و اسلحه است ما را هم است آیا
نمی بینید که ما از ریگ بیابان بیش هستیم - هر جا که بنگرید بجهت شرق یا بجهت غرب یا بطرف
شمال یا بطرف جنوب بی شبه شما قرغز باز را خواهید یافت پس چرا ما اطاعت مشتے چند
از اجنبیان را اختیار کنیم - الفاظ گرم کنیسبر در خاطر قوم اثر کرد و جمعی غفیر تحت لوای او آمدند -
از این اتفاق قوم قرغز بر روسیا مشکلے سخت افتاد نه کاروانی از حملہ شان بسلامت ماند
و نه غله و اسلحه جنگی بآسانی آمدن می توانست جنرل پروسکی ازین جمعیت و مصیبت جدید
بد حواس گردیده در پے دفعیه آن شد - و آن این بود که قرغزان را از قرغزان دیگر
ادب دهد چنانچه کلان تری ازین بادیه نوردان مسمی سلطان ارسلان را از وعده و انعام ها
طرفدار روسیا نمود و او با نهصد فوج خود و قزاقان چند آماده مقابله با پیروان کنیسبر گردید
مگر کنیسبر مثل برق از جائے بجائے تردد میکرد و از دستش بسلامت ماند - روزے
بعض از مردمان کنیسبر در خیمه سلطان ارسلان داخل شده او را بقتل رسانیدند از آن قوت
و جمعیت کنیسبر زیاده شد - اکنون افواج قزاق و باشکیر برائے مقابله او آماده کرده شد
مگر نتیجه آن هیچ نشد زیرا که هر چه بر خلاف او اندیشندی گویا با صحرا بگوشش رسانیدی چون
جائے که کنیسبر با افواج خود بروز ماقبل مقیم بود آمدندی دیدندی که آتش خیمه سرد شده
و او فوج خود را از انجا بجائے دیگر کوچانیده -
چون هیچ یک تدبیرے کارگر نشد کنیسبر تا پنج سال مالک دره ها و داد بیاه قبایل قرغز ماند

اراکین روسیا تدبیرے دیگر اندیشیدند واز در صلح و آشتی برآستان کتیبر رسیدند زر و جواہر بروسے پاشیدند و وعدہ ہا کردند۔ جائے کہ فوج جرار و تفنگ و طپانچہ کارگر نشدہ زر و جواہر و وعدہ و آشتی کارخود کرد و درادا سط ۱۸۵۸ء کیتبر اطاعت روسیا قبول کرد۔

باب ہشتم

جنگ با خواقند

جنگ و جدال ہائیکہ برکنار نہر سیر چند سال پیش ازین آغاز شدہ بسبب وجوہ متعددہ تا این مدت بحیرا لتوا بود۔ امیر مظفر الدین خان ابن امیر نصر اللہ خان کہ مالک تخت و نگین بخارا بود و بوفور علم و عقل و ہمت و شہامت معروف ارادہ قبض ملک خواقند کہ دشمن قدیم بخارا ست کرد۔ در اثنائے چند سال۔ چند کسان خواستار امارت خواقند گردیدند و کسی ازایشان سائے چند بیش کامیاب نشد۔ چنانچہ خدایار خان بعد از واپسی خود از حملہ آوری بر قلعہ پروسکی در شہر بروسئے خود بستہ دید و دشمن خود را مختار کل امور ولایت خدایار از قوم و سپاہ خود مطمئین نشدہ از امیر مظفر مدد خواست امیر این موقع را غنیمت شمردہ با فوج گران از بخارا کوچ کرد و بزبان آورد کہ تا اقصائے چین بہ قبض خود خواہم آورد۔ چنانچہ یکبترزمان نزہتگاہ خواقند و ہم تاشکند۔ و خجند را مالک شد

این همه بلاد را بدو قسم منقسم کرد - یکے را بخدا یار بخشید و بر تخت دیگرے کودکے نابالغ را بنشاند و خود متولی او شد - این بے غرضی مظفر اصل نیست او را مخفی داشت دبے ردو کد بر مملکت وسیعی کہ ہیچ گونہ حقوق او بران متحقق نبود مالک شد - چون بہ بخارا باز گردید در مدینہ بخارا و سمرقند صداے خوشی بلند شد و بزمہا آراستند و ضیافتہا خوردند مردم پنداشتند کہ امیر مذکور بخات دہندہ وسط آسیا است و تیمور ثانی کہ چین و ایران و کابل و ہند و فرنگستان بدست وے مفتوح خواہد شد -

فی الحقیقت این حکومت امیر مظفر بر خواقند خطاے بود - چون خواقند تابع بخارا شد حمایت و حراست آن بر امیر فرض گردید و ازان سبب زود تر او در وسیا عدوے ہمدیگر شدند چہ در محاربہ فیما بین خواقندیان و روسیان افواج بخارا را تائید خواقند ضرور شد - بسبب حرب قرمیا چندی روسیا در امور توران خاموش ماند و ہم خوف آن بود کہ انگلیس فوج جہت تائید خواقند از ہند روان خواہد کرد - با وجود آن جنرل پروسکی حکومت بر آق مسجد بر قرار داشت و حصار خواجہ نشا و را کہ بر آب دوبان واقعست و از انجا خوارزمیان کہ حامی خواقند بودند روسیا را ے آزار یدند ضمیمہ علاقہ خود کرد - ہمینکہ روسیا از جنگ قرمیا فراغ حاصل کرد در سال ۱۸۵۹ء قلعہ جولاک کرگان را فتح کردہ بشکست و در سنہ ۱۸۶۱ء قلعہ یانی کرگان را کہ بر سیر دریا بود ہم بگرفت - در سال ۱۸۶۲ء منصوبہ کارزار با خواقند مصمم گردید - از دو طرف یعنی از جانب بلاد قرغز و آق مسجد فوج آمادہ حرب شد - دستہ براولی آتا و دستہ دیگر بر حضرت ترکستان کہ بمسافت

سه صد میل واقع بود مینا خت لیکن بسبب بغاوت اہل پولند وخوف جنگ
با بعضے از دول مشرقی اوروپا جنگجوئی روسیا چندی ملتوی ماند۔ در سال ۱۸۶۴ع
بار دیگر جنگ شروع شد و حصارہاے کہ مقابل ساحل سیر دریا قایم بود یکے
بعد دیگرے بہ قبض روسیا در آمد۔ وکشتی ہاے جنگی کہ در نہر سیر موجود داشتہ
شدہ بود ہر دو دستہ فوج مذکور را مددگار گردید۔ در ماہ جون حضرت ترکستان
کہ شہری است در جہت شرقی خواقند وہم شہر اولی آتا زیر شد ازین جنگ حصہ
معتدیہ خواقند بدست روسیا در افتاد۔

بعد این مصیبت خواقندیان را قصد تعمیر قلعہ نو در چمقند شد۔ مگر آن مخالف مطلب
روسیا بود۔ ہمینکہ روسیان دانست کہ در چمقند فقط دہ ہزار فوج خواقندی موجود است
قصد گرفتن آن مقام کرد تا آن مقام را مرکز محاربہ مابعد نماید۔ در ماہ دسمبر ۱۸۶۴ع از
دو طرف لشکر سوے چمقند جنبید۔ شام آنروز بطاری چہار توپ نصب کرد و خواقندیان
با ہفت توپ دوم تر مقابل شدند۔ سر عسکر روسیا باشش توپ وچہارم تر قریب تر
رفت مگر بسبب درشتی زمین وتاخت وتاز خواقندیان آنشب آن را نصب کردن
نتوانست۔ خواقندیان ازین درنگی دلیر گردیدہ خندق ہا کندند بطاری ہا در مقابل قایم
کردند و جنگجویان مسلح آمادۂ حرب شدند بطوریکہ گمان شد کہ گویا افسری از ملک دیگر
تعلیم شان کردہ۔ مگر لفٹنٹ کرنل لریچ بر فوج پیادۂ خواقندیان حملہ آوردہ ومروانہ با چہار
فوج و دو توپ و دیگر از توپ ہا و بندوق ہا جنگ داد باوجود گلولہ باری سخت از شہر دوبارہ

فوج غنیم را در میان قلعه بگریزانید۔ جنرل چرنایف زود مردانه آن را متصرف شد و بهزار مشکل افواج روسیا از راه ناودان داخل شهر و دریک ساعت بر شهر و قلعه قابض شد این قلعه بر کوهی قایم بود غنیمت بسیار و اسلحه حرب بیشمار روسیا را حاصل گردید۔ از جمله غنیمت ها چهار علم و بیست و چهار قسم علامت (مختلف اللون) یک توپ بندوق نما (رایفلڈ گن) هشت مرتر بسیار بزرگ۔ چند کل وی رن و فیلڈ پیس بود۔ از تعداد فوج روسیا مارا علمی نیست۔

بسبب این فتح عظیم از آق مسجد تا اولی آتا راه برای روسیان گشاده شد و شهرهای خانان تاشکند و خجند حتی دارالامارۂ خواقند قابل حملۂ اعدا شد گویا از فتح حمیقند کلید یکی از بلاد معتبرۂ خواقند بتصرف روسیا درآمد و کوشش سالهای دراز شان کارگر شد بعضی از ولایات او زبکیه را ضمیمۂ فتوحات خود کرد از آن باعث دو مقام مفید جهت حرب آینده که از جهت راست حصار های کنار نهر سیر و از جهت چپ واقع ساحل نهر الماتی بود به قبضۂ روسیا درآمد۔

خبر این پیش قدمی روسیان در خواقند باعث تفکر ارا کین دولت انگلیس گردید زیرا که حسب گمان شان بقای دول خانان وسط آسیا باعث سلامتی بلاد هند است صدر اعظم روسیا پرنس گرچکوف بتاریخ ۲۱ نومبر ۱۸۶۴ء از طرف دولت روسیا نامه در خصوص ضرورت شدید فتح مملکت دیگر از پطربورغ روان ساخت درین نامه (که در هفت صفحۂ اصلی کتاب منقول شده) می نویسد که چون علاقه دولت مهذب قریب علاقهٔ

اقوام غیر مهذب می شود نهب و غارت رواج می یابد و سلامتی رعایای دولتِ مهذب درپے زوال می شود۔ بنابران ضرور می شود که برای گوشمالی غیر مهذبان علاقه شان را شامل دولت مهذب کرده آید و حصارها ساخته شود۔ چون این چنین شد مملکت دیگر اقوام متوحشه باعث فساد جدید می شود و ضرورت تنبیه و تادیب و فتح مملکت شان بار دیگر می گردد چنانچه فرانسه را در الجزایر و انگلیس را در هندوستان نیز همچنین ضرورت ها باعث فتوحات ممالک دیگران شده ورنه دولت مسکوب را اراده فتح ممالک خانان آسیا نبود۔

بعد ترسیل این نامه بهمه شاهان فرنگستان محاربه سخت با خوا قند شروع شد خوا قندیان بسبب زوال قلعه هاے شان واقع ترکستان و چمقند بد حواس گردیده یکی همت خود را برای حصول این مقامات مصروف گردانیدند۔ چنانچه فتح نمایان در سال ۱۸۶۴ء ایشان را نصیب شد و امید رفته باز آمد مگر از شامت قسمت امیر بخارا بر خوا قند حمله آورد و شهر خجند و دیگر شهرها را بگرفت روسیا این موقع را غنیمت شمرده متلاشی موقع خوب گردید در نهم مئی ۱۸۶۵ء روسیا بر افواج خوا قندیان (که تحت عالم کل متولی سلطان حسین نابالغی او بود) حمله آورده عالم کل کشته شد جنرل چرنایف را گمان آن بود که تاشکندیان خواستار صلح خواهند شد مگر ایشان دشمنی بخارا را بر دوستی روسیا پسندیدند۔ چرنایف بر قلعه تاشکند گلوله ها انداخت و آن به قبضه مسکوب درآمد۔ ازین فتح راه حمله تجارت خیوه و بخارا کشاده شد اهل تاشکند

(بمعنی شہر سنگ) مقدار سہ صد ہزار نفس اند و آن مرکز تجارت و مرجع اسلامیان است۔ در تاشکند تاجران دور دست حتیٰ ہندوستان یافت می شوند و اسباب ساخت ممالک روسیا بکثرت دران شہر فروخت می شود۔ روسیا بر بلاد تاشکند کہ صد ہزار نفس مسلمان در آن ساکن اند اولاً متصرف نہ شدہ مگر برائے حفاظت آن از دست بخارا و خواقند افواج روسیا در شہر تاشکند مخیم گردید۔ گورنر (والی) روسیا اعلان کرد کہ مردم بندوبست علایق خود بطوریکہ خواہند و نیز فرایض مذہبی را تحت دولت روسیا دامی توانند کرد۔ تاشکندیان ازان خوشنود گشتند چہ بظاہر حکومت بدست شان قایم ماند۔

بعد فتح تاشکند والی (گورنر) اورن برگ بخواقند آمدہ محفل منعقد ساخت و ریش سفیدان و عیان ملک و ملت را بخواند و برائے انتظام مملکت شان بندوبستے کردن صلاح داد۔ ایشان نان و نمک بر خوان نقرئی پیش والی روسیا نہادند و اطاعت دولت زار سفید روسیا را اختیار کردند و گفتند کہ بحری و دو بحر را دو مملکتے دو مملکت را نمی گنجد۔ ازین بعد تاشکند ضمیمۂ دولت روسیا شد و نام این مملکت جدید ترکستان قرار یافت۔ چون حدود این مملکت متعین نشدہ دولت انگلیس بر نام این بلاد معترض شد۔ روسیا بجوابش گفت کہ در دیار مشرق ولایت را بنام شہر آن میخوانند بنابران این چنین نام قرار یافت۔

باب پنجم

وقایعے کہ پیش از قیام حکومت بر ترکستان رو داده

ابتدا اگر از فتوحات روسیا در بلاد خواقند بدل امیر مظفر الدین کدامی خطره و خدشه پیدا نه شده بود۔ روسیا از درخوشامد آمیدلاو دریںکہ قبائل ترکستان امیر مذکور را قامع کفار و ملجاء اسلام دانند مانع و مزاحم نگردیدند امیر نابالغ خواقند را مصلحتاً مقید کرد و بدست امیر مظفر ش بسپرد۔ چون تاشکند فتح شده استقلال خواقند سوا سے نام باقی و حکومت خدایار خان بجز دارالامارتش بحال نماند بناً امیر مظفر خوف لاحق گشت کہ حکومت او بر خواقند کہ از آن خودش بود ہم برفت۔

وقتیکہ امیر مظفر متولی امیر نابالغ خواقند گردیده بود برا سے بحال داشتن قومیت او زبکان وعده کرده و فوجی گران از ایشان مہیا داشتہ بود و بتائید انگلیس چند توپ و بندوق را نیز بہم رسانیده توپچیان سواره را ازان مسلح کرد و شہر خجند را فتح کرده روسیا را نوشت کہ زود ترک فتوحات خود را نماید ورنہ اعلان برا سے جہاد کرده خواہد شد۔ علاوه بر اسباب و مالہا سے تجار روسیا کہ در بخارا بودند قابض شد روسیا نیز مال ہا سے تجار بخارا و کابل کہ در بلاد روسیا بودند بگرفت۔ آخر از ہر دو جانب ترک این شیوه کردند۔

امیر مظفر درین ترت مرت بوده همت بر عبور آب نهر سیر نداشت علاوه بغاوتے درمیان رعایاے شهر سبز برپا گردید۔ اندرین صورت خواجه نجم الدین را بسفارت به پطربورغ دارالسلطنتهٔ روسیا فرستاده اعلان تخت نشینی خود واراده مصالحه در آنجا فرمود۔ چون سفیر مذکور تا اورن برگ رسید والی روسیا اورا گفت که حاجت رفتن شما به پطربورغ نیست که در امور وسط آسیا اختیار کل بدست من مفوض است بعد ازین جنرل چرنایف سفیرے را با چند کسان در بخارا حسب الطلب امیر مظفر فرستاده تا مصالحه بر روے کار آید مگر امیر مظفر بعضے از ایشان را مقید کرده وبرخے از تاجران روسیا را که در شهر بخارا بودند هم بزندان فرستاده۔ جنرل چرنایف ازین بهم برآمد و با لشکر خود سیر دریا را عبور کرد تا بحکم ضرورت بر سمرقند کوچ کند۔ چون تا جزاک رسید و دید که این کار از دو بیست کسان نتوان انجام داد۔ امیر مظفر اورا بلیت ولعل داشته۔ خلاصه چرنایف خاسر وخایف واپس گردید۔ بخارائیان ازین پردل شدند بجاے چرنایف جنرلی دیگر مقرر گردید۔ در ساحل دست راست آب سیر حرب ها واقع شد۔ چنانچه بتاریخ ۵ - ابریل ۱۸۶۶ع روسیا بر بخارائیان فتح یافت لیکن زیاده پیش برانگیختن کردن مردم ترکستان را مناسب ننمود وطریق لطف ومواسا اختیار کردند تا درین فرصت از ارادهٔ امیر مظفر خود را نیکو آگاه کند۔ درین وقت خبر آمد که امیر مظفر حسان با چهل هزار سپاه جریج که پنج هزار از آن بخاری وسی وپنج هزار قرغز وصحرانشین اند مع بلیت ویک توپ روانه شده درپے گرفتن تاشکند است۔

گو سپاه روسیا بسیار کم بود تاہم جنرل رومانوسکی ارادہ مقابلہ کرد ۹ امئی روسیا در دہ رباط کہ از تاشکند ہفتاد و پنج میل دور بود رسیدہ در میدان اردشار بتاریخ بستم مئی جنگ سخت رو داد مگر بسبب وجوہ بسیار (کہ در کتاب تفصیلاً ذکر یافتہ) کہ یکے ازان نا امیدی بعضے از فوج بخارا بود شکست بر لشکر اسلام افتاد امیر مظفر سلامتی در گریز دید۔ خیمہ و توپہا اسباب و آلات بسیار بدست روسیا افتاد۔ ازین فتح اردشار فیصلۂ نصف ترکستان شدہ جنرل مذکور بہ خلعت و نعمت ممتاز گردید۔ روسیا درین مرحلہ کوچ تا سمرقند و بخارا را مناسب ندانستہ قلعہ نورا کہ در راہی کہ از بخارا تا خواقند میگذرد واقع است متصرف گردید۔ از دخل این قلعہ امداد بخارا مر خواقند را بند شد و ساحل دست راست دریاے سیر نیز از تائید امیر محروم۔

قبض شہر خجند از قلعہ نو آسان بود۔ خجند منجہت تجارت و فوائد حربیہ شہری است با نام ہر کس کہ مالک آن شد گویا وادی ترکستان تابع او گردید۔ اگرچہ این شہر تابع خواقند بود مگر فوج بخاری ماتحت یکے از اعزہ امیر مظفر درانجا مقیم بود۔ بارہ آن مستحکم بودہ است و در طرفی نہر سیر جاریست۔

بتاریخ ۲۹ مئی فوج روسیا بپیشگاہ شہر خجند رسید۔ جمعی را در شارع بخارا و جمعی دیگر را جہت دست راست آب سیر متعین گردانیدند اہل خجند نیز سامان حرب مہیا ساختہ مستعد جنگ شدند سی ام مئی جنرل روسیا حکم آغاز محاصرۂ قلعہ داد بطوریکہ از طرف خواقند ہیچ امداد بدیشان نتواند رسید۔ بعضے از تاجران خواقندی خواستار

مصالحه شدند مگر کسانے که پاس دین زاید داشتند در حرب خیر دیدند جنرل رومانوسکی برقلعه گلوله ها انداخت و تا پنجم جون بدین طور بوشیشم جون نجحند اطاعت روسیارا قبال کرد - اکثر مقامات معتبره خواقند بتصرف روسیا منتقل شد - خدایارکه مالک تخت خواقند بود هیچ گونه قوت و اعتبار نداشت براے جهاد مردمان بخارا - وغیره - واقعات ترکستان را بخواند مگر نشیدند - چون روسیار معلوم شد که صرور حصه مابقاء خواقند بعمل ودخل مسکوب خواهد آمد اراده محاربه فیمابعد با امیر مظفر کرد - باوجود شکست ها همت اوزبکیه امیر مظفر را هنوز برقرار داشته بود -

میگویند که چون امیر مظفر لشکر خود را بسمرقند روان ساخت سفیران روسیارا که بقید او چندین مدت بودند با هدایا روانه تاشکند فرمود و وعده کرد که دیگر تاجران روسیارا که بقید او ند مستخلص خواهند گردانید و اجازت خواست که ایلچی را بجهت مصالحه روانه پیطربورغ نماید اورا چون جمله ترکان گمان آن بود که شاهان فرنگستان همه باج گذار سلطان روم اند بنابران از سلطان عبد العزیز خان مدد خواست مگر سلطان ابا فرمود - خلاصه قلعه اوراطیپا بعد محاصره هشت روز فتح شد و حصار جزاک که سخت ترین حصار وادی نهر سیر است و قوی ترین فوج امیر در آن موجود بود نیز بدست مسکوب آمد و با آن علم و توپ هائے مسلمانان بعد انجام این جنگ و جدال و حرب و قتال چندی فتنه فرو نشست - نصاری اکثر حصه ترکستان را مالک شدند و بر سواحل اموردریا بار و کشیدند -

ازین مصیبت ها مسلمانان سخت پریشان و ناخوش شدند و علماء مردم را برانگیخته کردند

تا بار دیگر فیصله کار بر جنگ قرار گرفت - امیر مظفر ایلچی را بنام بلیسار بکلکته پیش گورنر جنرل انگلیس فرستاد - دولتِ انگلیس دو بار پیش ازین در ۱۸۵۴ء و ۱۸۶۴ء خواهش او را از امداد انکار کرده بود و بعد از مصیبتے که بر انگلیس در کابل افتاده در معاملهٔ وسط آسیا چندان دلچسپی نداشت دولت روسیا از کیفیت رفتن ایلچی بهند و غرض او نیکو آگاه بود - درین اثنا دهقنده کسان تاشکند - خجند - اوراتیپا - جزاک و هم تنے چند از قرغز بشهر سکوب رفتند و اظهار اطاعت روسیا نمودند - امیر مظفر با وجود اطلاع آن مانع شدن نتوانست و چگونه مانع شود که اهالی شهر سبز بر خلاف او به بغاوت برخاستند و لشکریانش را شکست دادند - بیگ شهر سبز بطور مستقل خان آن شد و بسیارے از باغیان بخارا اطاعت او را پسندید -

قومے دیگر از اوزبکان که به کیتائی قبچاق ملقب است و در وادی رود زرافشان میان سمرقند و کرمانیه ساکن نیز خلاف امیر مظفر برخاست - بماه جولائی جنرل وان کاف مان گورنر جنرل ترکستان مقرر شد و صیغه دیوانی و فوجی که تا هنوز بدست دو افسران جداگانه بود بدستش مفوض گردید - امور جنری بدست قبائل ترکستان داده شد -

(اسمای بعض شهر و ولایت بزبان روسیا متغیر کرده شده)

باب دهم
تدابیر جنگ با سمرقند

چون امیر مظفر الدین از تائید انگلیس مایوس شد محمد فاریسا را برسالت با سلامبول

روان کرد از انجا نیز مسخر و مرمّم گردید - روسیا قریب شهر سمرقند فوج گران مخیم کرد و کشتی بخار
با بیست و چهار توپ و اسباب رسد و اسلحه حرب موجود داشت و بهانه را منتظر ماند - بهانهٔ
نیز بدست آمد طائفه از دزدان سه چهار کسان از روسیه را اسیر ساخته بود از ین جنرل
کاف مان جهت تادیب دزدان موضع اُمی را یکبارگی خراب گردانید - اکنون ذکر خدعهٔ
دیگر کرده می شود - وقتے که ضابطان بخارا با یک هزار سپاه در حصار با غدان عطا
جهت ادائے خراج آمدند افسران روسیا بظاهر جهت گوشمالی دزدان تا ده میل ازاُمی
پیش رفتند - دهقانیان ترک خانمان گفته بکوه ها فرار نمودند - روسیان برده هائے
متروک آتش زدند - زین بعد بغاوتے برخلاف روسیا در خواقند مشتعل گردید مگر زود
فتنه فرو نشست و نقصان زیاد بخواقندیان رسید -

درماه دسمبر ۱۸۶۷ع خان خیوه با ترکمانان مصالحه قایم کرده قلعه را عمارت ساخت
دولت روسیا جواب ترکی بترکی داد یعنی در آغاز ۱۸۶۸ع چهار جوی را که در طرف پائین نهر
آمو است قابض شده کلان دارا و رگنج را مقید و روانهٔ پطر بورغ نمود - بعد ازین از تائید
یکے از خانان ترکمانیه که ماتحت خان خیوه بود بیست تن از بیگان قرب و جوار رعیت
گیری روسیا را پسندیدند و بسیارے از ترکمان که از رعایائے خیوه بودند بعلاقهٔ
روسیا رفته رخت اقامت انداختند - خان خیوه رضا بقضا داده ترک محاربه فرمود
درین حین با خان خواقند مصالحه در امور تجارت منعقد شد مگر با بخارا هیچ نشد
روسیان در پئے حصول دو راه که از کوه قراقرم میگذرد و تا هندوستان می آید گردیدند

و با یعقوب بیگ قوش بیگی کاشغر بسبب آن اختلاف شد۔ یعقوب خواقندی الاصل است و قلعه آق مسجد را که بر نهر سیر واقعست سالار بود۔ بعد مدت یعقوب بیگ حاکم کاشغر و یارقند شد (تفصیل در اصل نسخه) و آن ولایات را از چینیان برگرفت و ملقب به اتابیق غازی گردید۔ یعقوب بیگ با خان خواقند در آمیخت و برائے جهاد با روسیا مستعد شد۔

حالات روسیا این چنین بود که نوشته شد جنرل کاف مان حکم کوچ کردن فوج داد افواج بخارا نیز آماده حرب گردید۔ مگر خفیتهٔ سر عسکر روسیا را هدایت کرده شده که همینکه بخارائیان از در مصالحه در آیند ترک حرب از طرف روسیا باید کرد زیرا که از طرف بیگان افسران روسیا را یقین رهانیده شده بود که نه ملایان و نه دیگر مردمان بعد ازین اراده جنگ دارند۔ نجم الدین خواجه که پیش ازین بسفارت رفته بودند از طرف امیر بخارا جهت استحکام مصالحه بخیمه روسیا رسیدند۔ سالار فوج روسیا کوچ را موقوف نداشته قریب رود خانه زرافشان آمده دید که بر ساحل دیگر فوج بخارائی آماده مقابله است۔ جنرل کاف مان نجم الدین خواجه را گفت که مناسب نمی نماید که من در مقابل حریف درینجا باشم اگر امیر را اراده صلح است۔ پس باید فوج خود را از انجا دور کند ورنه دریا را بقوت خود عبور کنیم۔ بعد گفتگوے بسیار نجم الدین خواجه روانه لشکر خود شدند۔ القصه بعد جنگ سخت فتح و نصرت در قسمت روسیا بود بخارائیان رو بفرار نهادند و توپ و بندوق و متاع زیادی بدست فاتحین افتاد۔

بسبب امتداد مدت جنگ وغیره اسباب سمرقندیان بجان آمده بودند از انست که چون امیر مظفر مع فوج خود ور و بفرار نهاد و در شهر سمرقند بر خود بسته دید۔ صبح روز دیگر جمعی از کلانتران و اعیان سمرقند آمده اطاعت روسیا را از طرف سمرقندیان قبول کردند جنرل کاف مان برخے از ایشان را با خود نگهداشت و دیگران را بسمرقند فرستاد که شما را باید در شهر بر روسیا بکشائید و خود با جمعی از فوج بر در شهر رسید۔ مسلمانان بطوع و رغبت در را کشادند۔ جنرل مذکور از طرف امیر اطور مسکوب اعلان کرد که شما را ماذون آید که بکار و بار خود مشغول شوید و دکان ها بکشائید و قبائل هائے را که از شهر گریخته باشند بیارید۔

درین جنگ سمرقند امیر بخارا اسکندر خان ابن سلطان خان هر دو سے را بسر کردگی چهار صد فوج افغانی بجنگ فرستاده بود سالکنری ازین فوج معه هشت هزار لشکرهائے دیگر طرفدار روسیا شدند یا از جنگ ابا نمودند بعد این جنگ امیر مظفر از در صلح آمده شرائط روسیا را اقبال کرد۔ سیوائے اینکه در دار الملک او کدام قلعه بسازند۔ درین تدبدب بودند که امیر شهر بتائید بخارا آمد و صلح ملتوی ماند۔ جوانمردان شهر سبز بر افواج روسیای سمرقند بتاختند و ایشان را پریشان ساختند مگر چون مرضی مولی نبود ازین تاخت و تاز هیچ نه شد۔ بسیارے از افسران روسیا کشته شدند مگر فتح بدست شان ماند۔ چون امیر مظفر الدین از هر در مایوس شد صلح فیما بین اهل اسلام و دولت روسیا قایم گردید و تجارت و حرفت روسیا بالا گرفت۔ درین حین از تاشکند صدائے

موزیکان و رقص و سرود بلند و محفل آراسے روسیا بطور اکثر ممالک شان شایع است
و خدایارخان امیر خواقند بعد مصالحۂ مذکوره بر حال خود شاد است - بعد شکست امیر بخارا یعقوب خان
نیز سلامتی در مصالحه دیده و تبنای خود شادی میرزا را به پطربورغ با جنرل کاف مان ارسال کرد - درسال
۱۸۶۸ خبر فوت امیر مظفر الدین خان از دار فانی مشهور شده بود مگر غلط بود -

بعد از وقوع این مصالحه پسر اکبر امیر که عبد الملک نام و کت توری لقب
داشت با بیگان شهر سبز به بغاوت برخاست و صحرا نشینان هم تحت صادق نامی
رئیسی علم مخالفت برافراشت - ولایت شهر سبز در آغاز ماتحت بخارا بود اکنون خود سر
شده - اهل این ولایت شجاع و جنگجو اند - مگر غارت گری را دوست دارند تمست
شان بسیار درست است - این ولایت کوچک بسبب تدابیر بیگان بابا و جورا استقلال
خود را قایم داشته بود - عبد الملک در قرشی رفته و خود را امیر بخارا مشهور ساخته با پدر
بجنگ مستعد گردید امیر مظفر خیال کرد که بخت و مملکت هر دو او را الوداع گفته از روسیان
مدد خواست روسیان بتائید امیر مظفر آمدند و عبد الملک و افواجش را در سیام شکست
دادند و بخارا را امظفر سپردند - عبد الملک پناه به بیگان شهر سبز و بعده به حصار برد مگر از انجا هم
مایوس شده با سه صد کسان بسمرقند شتافت و بعد سفر بسیار با امیر کابل رفت - امیر مظفر
بجنرل روسیا نوشت که بیگان شهر سبز درین فساد شریک اند - جنرل مذکور سزا دهی
بیگان را و رانجین مصلحت ندیده پاسخ داد که بے ثبوت کامل و وجه موجه هیچک نتوان کرد
و صلاح داد که باید که در قلعه ہاے نور عطا - کرمینه - و قرشی فوج معتد به نگهدارد و فرزند

خود را تعاقب نماید۔

بعد وقوع این واقعه صلح و آشتی بطور محکم در ترکستان و بخارا قایم شد۔ امیر مظفر دم دوستی روسیا می زند و پسر چهارمی تو د عبد الفتاح میرزا را که دوازده ساله بود به پطربورغ فرستاد و اظهار مودت و دوستی نمود تا بعد فوت امیر این پسر که جانشین او گردد۔ از طرف سفرای بخارا پیشکش هاے نه گانه حسب روش قدیم ترکان و تتر به زار روسیا داده شده و از پیشگاه زار نیز اسباب و لوازم معتد به براے امیر و اعزه و ارکان دولت او بخشیده شده۔ (تفصیل آن که خالی از لطف نیست در اصل کتاب مذکور است)

بعد ازین الی یومنا هذا درمیان دولت روسیا و امیر بخارا دوستی و آشتی برقرار است۔ در سمرقند قلعه ها ساخته اند و سامان ها مهیا کرده بعضے مساجد را بالکلیه منقلب کرده اند۔

باب یازدهم

معاملات با خیوه

چون این سخن مقتضاے قیاس بود که زود یا دیر بلاد اطراف آمو دریا بتصرف روسیان خواهد آمد بنابران اما کینے روسیا همگی همت خود را در آنسو گماشتند و بزودی هر چه تمامتر اسباب و اسلحه حربیه در کراسنوودسک جمع نمودند۔ جنرل کاف مان گورنر جنرل ترکستان همه قلعه

ومقامات را ملاحظه کرده بقدر ضرورت هر یکے را مضبوط کرد - مگر بسبب بغاوت قرغزان شمال چندی جنگ با خیوه - (خوارزم) ملتوی ماند درین فتنه قلموق ها و قرغز ها موید و مددگار قزاقان ڈن بودند - و روسیا را سخت پریشان ساختند - بعد فرو شدن این بلوه در ۱۸۶۹ء بغاوتے دیگر بسبب برغلانیدن خوارزمیان در ۱۸۷۰ء برپا شده و ہمہ تابستان انسال در تادیب این اقوام صحرانشین در گذشت - قرغزها بعضے از قلاع روسیا را بسوختند و سپاہشان را تہ تیغ ساختند - ازین ظاہر است کہ تا این فتنه فرو نہ نشست مہم خوارزم در حیز تعویق ماند -

القصه بعد از گوشمالی باغیان و خاطر جمعی روسیا از طرف شان زمام کار بسوے خوارزمیان منعطف گردید - بعد طے مہم بخارا و فوت کسرۃ تورئے بخارا - ملایان و مسلمانان این مرز و بوم راضی بقضاے آلہی شدند مگر صورت حال خیوه دگرگون بود خدایار خان شہریار خواقند از بدو زندگانی مرد بیچاره است مگر خان خیوه مثل سابق بر عداوت روسیا میان چست بربست و ملکش بہ نسبت ہر سہ خانان زیاد است چنانچہ دولت انگلیس را از مدت اراده حصول ہرات کہ از علاقہ خیوه قریب است بوده است - خان خیوه سعید محمد خان را عقلی چنانچہ باید نبود و برادرش بخوردن افیون اشتغال داشت سپاہیان ہم بے زر بودند -

بسبب تائید روسیا در مہم امیر بخارا و پسرش بیگان شہر سبز وغیره کہ طرف دار پسر بو بار روسیا از در عداوت در آمدند - در ۱۸۷۰ء جنرال ابراموف بجہت دریافت حال

ملاک اطراف زرافشان با فوج گران روان شده حصار سمرقند قریباً خالی از لشکر
ند۔ چنانچہ مفیج نهر زرافشان دریافت شد مگر بیگان شهر سبز با جمعیت بسیار آمده بر سپاه
زاق کوه الطین طابع حمله آوردند و مال بسیار گرفتند و اسباب عوام را بغارت ستانند ند
دسیا با فوج متفرق دو زیادہ بر شهر سبز حمله آورد و دار الملک آن کتاب را بلا ترود که بالائے
میدشان بوده بقبض خود در آورد۔ دیگر مقامات شهر سبز بے مقابله اطاعت روسیا
اقبال نمود۔ روسیا مصلحتاً ولایت مفتوحه را با میر بخارا بسپرد و گوادمی بیند که گاہے فوج
وگاہے فوج قزاق پاسدار قلعه ہائے شهر سبز حسب تجویز روسیا اند۔

واضح باد که در زمانیکه در مملکت چین بغاوت ها پیدا شده بود چینیان بسبب بلوه
لپنگ بلاد زنگاریا را ترک کردند۔ یعقوب خان الملقب به اتالیق غازی خواقند ے
ریاستے در کاشغر قایم کرد و مشغول ریاستے دیگر را ماتحت آیال اُوغلان در کلجیا
بنا انداخت۔ از این هر دو خانات کاشغر بهتر و قوی تر بود۔ روسیا درین حین حسبری بر آب
ارین تعمیر کرد و آن از شهر توش بیگی بفاصله هشت میل بود چنانچه او را این خوش تیامد
از انگلیس صلاح و تائید خواست۔ در سال ۱۸۷۰ع مسٹر ڈگلاس فرستهه و مسٹر شواد
مار اسنگم از طرف سلطنت برطانیا هندیه بسفارت به کاشغر رفتند مگر زمانیکه ایشان دران
شهر زهست بهر رسیدند اتالیق غازی در دار الملک خود نبود سفر ابهند باز آمدند۔

میگویند که یعقوب خان خفیه با امیر بخارا سازش ها کرده و با تفاق خانان خواقند
وخیوه که عبارت است از جمله دول اسلامیه توران و وسط آسیا که بقرب وجوار علایق

روسیا بودند۔ تدبیر جہاد اکبر برائے قلع وقمع روسیان نمودہ بود۔ لیکن ہمینکہ روسیا را ازان آگاہی شد۔ برائے تنبیہ یعقوب خان بلاد خان کلجا را گرفت وضمیمۂ سلطنت روسیائے وسط آسیا گردانید۔

(ذکر کلجا وشرح معاملات روسیا باآن ولایت میکند)

بعد فتح کلجا خان کاشغر درپے عداوت روسیا کمتر یگردید۔ جنرل کاف مان عنان بطرف ولایت خان خیوہ (خوارزم) منعطف گردانید چنانچہ درسال ۱۸۷۱ء بر سواحل بحر خزر حرب برپا شدہ۔ دستے کہ روسیا قلعہ را تعمیر میکردند۔ سپہسالار خوارزم علی ارسلان بالشکر جرار برایشان بتاخت وایشان را بگریزانید۔ علاوہ افواج خیوہ بہ قبائل صحرا وبادیہ رفتند وازایشان بنام خان خیوہ خراج گرفتند وبلاد جنوبیۂ رودخانۂ امبارا علاقہ خواقند قرار دادند۔ دیگر اینکہ مسلمانانے کہ از بلاد روسیائے ترکستان بہ خیوہ گریختہ آمدہ مردم را برائے جہاد برغلانیدند۔ ملایان نیز تائید آن بموعظہ ودیگر طور نمودند چنانچہ گمان آن شد کہ در بہار ۱۸۷۲ء آغاز محاربہ خواہد شد لیکن از حسن تدبیر جنرل کاف مان وتائید خان خواقند در اتفاق دول اسلامیہ توران خللے پیدا شد وہم بسبب کارسازی روسیا در علاقہ خان خیوہ بغاوت وفتنہ ہا پیدا شد وترکمانان برخلاف خان مذکور برخاستند نتیجہ اش آن شد کہ خیوہ بحال خود درماند۔ القصہ خوارزم (خیوہ) وکاشغر بے اتفاق دیگر بلاد اسلامیہ جہاد باروسیا خلاف مصلحت دید لیکن امیدوار موقعی خوب گردید۔

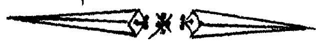
در ۱۸۷۲ء دولت مسکوب سفیرے را بکاشغر فرستاد۔ توشن بیگی آرا کین سفارت را بہ تعظیم و محبت تمام بدار الملک خود استقبال کرد چنانچہ از تائید و اجازت او سفرا سیر یارقند و ختن نمودند۔ اتالیق غازی از الفاظ نرم و سخنان دنیاساز دل ایشان را بطرف خود کشید بالآخر سخن برین قرار گرفت کہ فیما بین دولت روسیا و اتالیق غازی مصالحہ تجارتی منعقد گردد۔ چون سفراے روسیا وداع می شدند یعقوب خان ہمچنان الفاظ دوستانہ بر زبان داشت بعد چندی سفیرے از طرف او مسمی محی الدین معصوم نزد جنرل کاف مان در تاشکند رفت و آن صلحنامہ را با خود برد لیکن بعد شش ماہ یعقوب خان باز کمر بر عداوت بربست۔

خوارزمیان (اہل خیوہ) کاروانہاے روسیا را پریشان میکردند و مال و اسباب شان را بغصب میگرفتند۔ سالے پیش ازین چہل کس از روسیا بقید خوارزمیان آمدہ بودند و پس بقید خان خیوہ منتقل شدہ۔ از طرف روسیا چند اشخاص بسفارت بخیوہ فرستادہ شدہ و حسب الخواہش شان برخے ازین قیدیان رہا کردہ شدند و بعضے را تا انعقاد عہدنامہ فیما بین ہر دو دول داشتند بسبب این معاملہ سامان حرب از طرف روسیا کردہ شدہ۔ خان خیوہ سفیرے را بہند گسیل کرد و از انجا امداد خواست مگر ویسراے بہادر ہند بجواب آن فرمود کہ در حالتِ موجودہ سخنان مفیدہ روسیا را باید قبول کرد۔

در سال ۱۸۷۲ء درمیان ہر دو دول جنگ برپا شد و خان خیوہ کہ مردے شجاع

وبعم بیست و سہ سال مشرف بود افواج و افسران روسیار اسخت پریشان ساخته وہشت ہزار بادیہ نشینان رازیر پواسے خود گرد آورده بسبب غلبه خوارزمیان تنزلزل درایوان زار افتاد و سامان محاربہ عظیم کرده می شود۔

باب دوازدہم وسیزدہم

بعد ازین مصنف درین ہر دو باب احوال افغانستان را از عهد نادر شاہ تا وقت تالیف کتاب ذکر میکند۔ و داستان عداوت ونفاق که درمیان دولتِ انگلیس و روسیا از مدتِ دراز در مهم آسیا قایم است می سراید۔ درین باب رائے مؤلف بالکل موافق تدابیر روسیا است و سرکار دولتمدار انگلیس را جا بجا بدشنام یاد میکند و الزام سخت بروے مے نهد۔

درباب معاملات افغانستان قولش مختصر انگارش می یابد۔

قوت و شجاعت ہمچنانکه افغانان را مبداء فیاض حاصل است می شاید که مالک ملک خود بلکہ بنی نوع انسان شوند۔ لیکن عادت شان است که ہر کس و ہر قبیله حکومت و استقلال را خواہان می باشد و قوت قومی را در خانہ جنگی ہا صرف می نماید و آن سبب کمزوری قومی شان است۔

از قبائل مشهورهٔ افغانستان شخصے بنام سیدو که از قبیله عبدالله (ابدالی) بود

پیدا شده از احفاد او دو برادر بچاکری نادر شاه افشار مقرر بودند- نادر شاه در ۱۷۴۷ء مقتول شد- یکے ازین ہر دو برادر احمد خان سدوسی یا سدوزی (یعنی از قبیلہ سیدو) معروف بہ احمد خان ابدالی خود را بخطاب درانی نام زد کرد و امیر افغانان قرار داد و تاج سلطنت در قندہار بر فرق خود بنهاد- اکثر حصہ ملک خراسان را فتح کردہ و برہند لشکرہا کشید- احمد خان درانی در ۱۷۷۳ء اسیحیہ فوت کرد-

بسبب نا اتفاقی اولاد او حصۂ معتد بہ بدست رنجیت سنگھ کہ از سکھان بود افتاد چنانچہ در سال ۱۸۲۳ء بجز ہرات بدست اولاد احمد شاہ درانی چیزے نماند دیگر اقطاع مملکت ور ا بارکزئیان کہ ہم از قبیلہ درانی بودند متصرف شدند- دوست محمد خان برادران ش برخلاف درانیان برخاستند و جہت قلع و قمع درانیان کمر بستند لیکن زود درمیان برادران عداوت ہا قایم شد رنجیت سنگھ کہ با سلام و مسلمانان پنجاب ممد ادیت سخت داشت وایشان را می آزار ید حسب اشارۂ انگلیس تا علاقہ دوست محمد خان فتح کرد- افغانان ازین سخت آزردہ و برائے دفع و قمع سکھان مستعد گشتند- در جمرود در ۱۸۳۶ء فیما بین مسلمانان و سکھان مقاتلہ عظیم رو داد-

دولت انگلیس طرف داردرانیان و شاہ شجاع الملک (ابن تیمور شاہ ابن احمد شاہ درانی) کہ اوقات خود را بغربت میگذرانید و سلطنت از و مسلوب شدہ بود شد و اورا امیر افغانان بصلاح بعضے از ایشان قرار داد و با دوست محمد خان در ۱۸۳۸ء جنگید- اصل این طرفداری انگلیس بنا بر گمان دست اندازی دولت روسیا

(که در الخین برخلاف شیوه آماده جنگ بودند) در مهم سلطنت افغانستان بود- بدین غرض مهاراجه رنجیت سنگه را که دشمن افغانان بود موافق خود کرده فوج انگلیس بر ملک افغانان کوچ کرد- قندهار مفتوح و شجاع امیر افغانستان گردید- دوست محمد خان در بامیان بگریخت و برائے سلب قوت انگلیس جهد ها کرد- بعد کشش و کوشش بسیار خود پناه با انگلیس برد- بعد ازین چندے فتنه فرونشست- در سال ۱۸۴۱ع و ۱۸۴۲ عیسوی بلوه ها در بلاد افغانان مثل غزنین و قندهار و جلال آباد و بالاحصار پیدا شد- القصه افغانان برخلاف شجاع و انگلیس گردیدند- اکبر خان ابن دوست محمد خان رزیڈنٹ (وکیل) انگلیس مکناتن صاحب را از وغا بکشت و باوجود وعده امان و همراهی اکبر خان وقت واپسی و فرار انگلیسان را سخت بیازارید چنانچه همه فوج انگلیس که در کابلستان بود تباه گردیده-

انگلیس بسبب عداوت افغانان اقامت افغانستان را خلاف مصلحت دید دوست محمد را رها کردند- او بر تخت کابل بنشست- الغرض افغانان و سکهان جهت قمع انگلیس مستعد و متفق گردیدند آخر افغانان سکهان را وقت کارزار ترک کرده رفتند- انگلیس برائے سزائے کابلیان آن طرف دره خیبر رفته برایشان ضرر سخت رسانید- دوست محمد خان آن طرف دریائے اندس (اٹک) بگریخت ملک سکهان را انگلیس ضمیمه سلطنت خود کرد- چون دوست محمد خان دید که شیعگان ایران و انگلیسان هندوستان برخلاف او بیند او دوستی انگلیس را گزید برائے دفع فتنه روسیا در هرات و بخارا مثل

سد محکم قایم ماند در ۱۸۵۵ء مصالحه فیمابین دوست محمد و انگلیس در پشاور منعقد شد۔ غرض ازین مصالحه آن بود که دفعیه قوت دولت روسیا در ایران و توران نماید تا خطهٔ هند از ارادهٔ بد او مامون و مصون باشد۔

بعد فوت وزیر باتدبیر یار محمد خان در امر تخت نشینی هرات فتنه ها پیدا شد - دولت ایران حسب تحریک روسیا در سال ۱۸۵۱ عیسوی در کار آن بلاد دست انداز شد۔ درین هنگام دولت ایران با انگلیس معاهده بدین مضمون بعمل آورد که امیر دوست محمد خان را جهت امارت کابل شاه ایران تائید نماید و فیما بعد بی صلاح و میانجیگری انگلیس در امور افغانستان دست درازی نفرماید۔ حسب وهم انگلیس هرات کلید باب هندوستان است لهذا درینکه روسیان ازان شهر دو دیار دور باشند جهد بلیغ از طرف انگلیس وقتاً فوقتاً بعمل می آید۔ چون کارزارهای فیمابین امیر افغانستان و شاه ایران در باب هرات بآخر آمد و هر دو ازان بلاد محروم گردیدند آنگاه دوست محمد چشم خود بر املاک خانان قندز۔ خلم۔ بلخ۔ آقچی۔ ساری پل۔ شبورگان۔ اندخوی۔ و میمنه که در نواحی جنوبیه رودخانه آمو واقع و تا حدود هندوکوش و هرات گسترده است انداخت۔ جهت حصول این بلاد بارها درمیان بخارا و افغانستان جنگها رو داده تا اوایل این صدی سخن بخارا بلند بود بعدهٔ قوت درانیان۔ سدوسیان و بارکزئیان بران زیاد شد دوست محمد خان همه این خانات را سیوا اسے بدخشان و میمنه تابع خود کرده۔ آن حصهٔ ترکستان که ماتحت افغانان است عبارت ازین املاک است حال بلخ دارالحکومت آن است۔

وقت غدر هند در ۱۸۵۷ء دوست محمد خان با وجود معاهده اشش با انگلیس هرات را

بگرفت و بلاد و خان و قندهار و فره که هم شامل حکومت احمد خان امیر هرات بود بدست
دوست محمد خان آمد گو این خلاف مرضی دولت ایران و انگلیس بود۔ دوست محمد خان
افغانی بعد قیام سلطنت وسیع در ۱۸۶۳ مسیحیه فوت کرد و پسرش شیر علی خان که بعد از
برسریر کابل بنشست پسر خود یعقوب خان را سردار هرات گردانید و استقلال آن را
سلب کرد۔ بعد این خلفشار سخت در وسط آسیا که خالی از چند سودمند نیست رو داد۔ امیر مظفر
بخارا و خان میمنه حسین خان خواستند که هر دو بر افغانان حمله آرند مگر خان میمنه از
بیم قوتی خود قبل آنکه فوج بخارا آب آمو را عبور نماید تنها بجنگ شتافت۔

دوست محمد پسر خود شیر علی را ولی عهد خود گردانیده بود لیکن عظیم خان و افضل خان
که هم فرزندان دوست محمد از بطن دیگر بودند دران راضی نبودند انگلیس موید شیر علی شد فیما بین
این سه برادران جنگ و جدال سخت برپا شد در سال ۱۸۶۵ء امیر کابل سه برادران
اعیانی خود را قریباً مقید کرد۔ رشته مودت او با گورنمنٹ هندیه نیز متزلزل گردید زیرا که
انگلیس عظیم خان را در هند پناه داده بود۔ بعضے از لشکریان امیر شیر علی خان بر خلاف
برادرانش جنگیدن ابا کردند۔ و امیر بخارا هم برائے قبض بلخ سعی آمد۔ شهر کابل در ۱۸۶۶ء
وقتے که شیر علی در قندهار بود بتصرف عظیم خان آمد و هم در کارزارے که فیما بعد واقع شد
هزیمت بر شیر علی خان افتاد۔ چون صورت حال این چنین بود امیر بخارا بر خلاف
روسیا از کابل مدد خواست۔ عظیم خان و افضل خان نیز برائے حصول سلطنت افغانستان
از روسیا مدد طلبیدند۔

القصہ بعد ایلغار و محاربہ مکرر شیر علی خان از دست عظیم خان و عبدالرحمن خان ولد مرحوم افضل خان شکست یافتہ بہرات شتافتہ و قندہار بدست اعداے او افتاد و درین شکے نیست کہ گاہ شیر علی و گاہ عظیم خان و عبدالرحمان خان بطرف روسیا می گرائیدند و گاہ دولتِ انگلیس را خوشامدی نمودند ظاہر است کہ ہر کہ بزور شمشیر تخت کابل را خواہد گرفت دولتِ روسیا و انگلیس او را امیر افغانستان قبول خواہند کرد خلاصہ بعد فتح قندہار و قلات (کلات) غلزئی بدست یعقوب خان شیر علی خان بتاریخ ۱۴ - اگست ۱۸۶۸ء بالاستقلال امیر کابل گردید و املاک پراگندہ افغانستان تحت لواے واحد درآمد - عظیم خان و عبدالرحمن بلخ و دیگر جاہا گریختند مگر فتنہ و فساد تا چندی برقرار ماند -

ملحقات

بسم اللہ الرحمن الرحیم

نحمدہ ونصلی علی رسولہ الکریم وعلی آلہ واصحابہ اجمعین

مصنف این کتاب چنانکہ از تحریرا و واضح است طریق نصفت وعدل را اختیار کردہ و تا توان در اخذ مضامین طور حکما را برگزیدہ - لیکن بسا می شود کہ او در بیان بسبب عدم تبحر وعلم بر زبان ہاے مشرقی خصوص پارسی وترکی واخبار آراے سیاحین ومتجسسین کہ خود شان بسبب عدم وقوف مرزبانہاے قبائل آسیا وغیرہ بطور بایست وشایست از طرز تمدن واغراض شان بخوبی آگاہ شدن نمی توانند بعضے مضامین را ہمچنان می گرپنند والفاظ را املا میکنند کہ باعث تردد واعتراض می شود اکثرے ازین سیاحان بسبب زر ودولت بسیار یا وفور خواہش نام آوری یا سیر دیار وامصار قطع مسافت دور ودراز وکوہ وہامون ودرّہ وتنگہا میکنند چنانچہ درمیان چندے باہ قلیلے ممالک وسیعہ ایران وتوران بلکہ ہمہ جہان را سیر کردہ بملک خود باز می آیند وبعد عبور بر مسافرت نامہ ہاے سالقین ونقل اقوال وآراے تراجمین انچہ دل شان خوش میکند در دفتر ہا می نویسند ومردم اورو پا آنرا بطوع ورغبت تمام می خرند وازان نفع بسیار مولفین این سفر نامہ ہا را حاصل می شود - پس اگر بسبب این در تحریر بعضے مضامین مصنف این رسالہ را خطائی شدہ باشد عجب نیست با وجود آن بر علم وتجسس وبرگزینی او بجز ثنا ہیچ سخن بر زبان آوردن نمی توانیم -

دیگر اینکہ این کتاب براے فضلاے دیار اوروپا نوشتہ شدہ لہذا بعضے حال

توران زمین را که ایشان بر آن واقف اند یا هر گاه خواہند دریافتن می توانند مختصراً گذارشش بایکبارگی ترک نموده - علاوه این کتاب در ۱۸۷۳ء اسیحیه در زبان جرمنی تصنیفاً در ۱۸۷۴ء در زبان انگلیس مترجم گردیده بنابران بعضے احوال وسط آسیا را که بعد ازان واقع شده دران نیست بنا بر علی ہذا جہت دریافت خوانندگان این رساله بعضے ازان مضامین درین ملحقات صورت ترقیم یافت و فواید و زواید چند نیز بران افزوده شد -

قارۂ آسیا و کشور ترکستان یا توران

درین جزو زمان ارض باقسام مختلفه تقسیم شده یکے ازان قارۂ است و آن قسم وسیعی است از زمین که بممالک متشتته مشتمل است یکے از آن قارۂ آسیا است که از سایر قارات وسیعتر و ساکنین آن زیاده تر است و در حسن اراضی و تنوع غلات بہتر حق جل و علی از خاک پاک آن ابو البشر آدم علیه السلام را و دیگر پیغمبران و بزرگان دین را خلق فرمود - اولاد شان از انجا بدیگر قارات پراگنده شدند و لغات مختلفه و ادیان متنوعه از انجا بردند - حدود این قاره از جہت شمالی ببحر منجمد شمالی و از شرق باوقیانوس پسفک و از غرب بقارۂ اوروپا و بحر خزر و بحر اسود و بحر متوسط و بحر احمر و از جنوب باوقیانوس ہندی محدود است - بلاد آسیا در زمان قدیم معدن علوم و صنایع بوده حال از حیثیت تمدن و تربیت و ہیئت اجتماعیه از بلاد اوروپا پست است - درین جزو زمان ممالک این قاره بطور جدید

که گوشش اہل جغرافیاے سابق بدان مانوس نبود منقسم شدہ چون املاک روسیا یا بلاد مسکوب اور آسیا۔ بلاد ترک یا مملکت آل عثمان در آسیا۔ وغیر ذلک۔

گویند بعد ازانکه فریدون مملکت خود را بر سه پسر خود بخش میکرد و بر بہنا بسه قسمت کرد قسم شرقی یعنی توران تور را و قسم میانه یعنی ایران به ایرج داد و قسم مغرب بسلم پسر دو فردوسی گوید **بیت**

دگر تور را داد توران زمین	ورا کرد سالار ترکان چین

در قدیم ممالک ایران را از جیحون تا لب آب فرات و از باب الابواب تا کنار دریاے عمان می دانستند۔ اسم قدیم ترکستان توران است و حسب تقسیم اہل جغرافیای مشرق جمیع ممالک قارہ آسیا که طرف شمال آن واقع است سوای ہند و چین ایران است یا توران و نہر بزرگی که اعراب و ایرانیان آنرا جیحون و آمو گویند و یونانیان ورومیان آقسو داکسس) خوانند حد فاصل مابین ایران و توران است۔ بسبب انقلاب سلطنت و نیرنگی زمانه بعضے حصه توران شامل ایران و نیز بعضے حصه ایران داخل توران شدہ و بعضے حصه آن ہر دو بدست سلاطین اور وپا آمدہ و می آید۔

وسط آسیا

ممالک وسیعه که درین زمان اہل جغرافیا آن را وسط آسیا نامند آن ہمان توران یا ترکستان یا تاتارستان است و ولایات خیوہ و بخارا و خوقند و قندوز و بدخشان وغیرہ که ذکرش در باب دوم گذشت عبارت ازان است۔ حد شمالی آن ہندوکوش و کوہ پر دپامیمش و حد جنوبی آن افغانستان است۔ و در اوایل صدی شانزدہم مسیحیه اولاد امیر تیمور گرگان حصه شمالی

توران را بسبب فتوحات شیبانی خان و اوزبکان ماتحت او ترک کردند عرب این حصه را ماوراء النهر خوانند و آن مشتمل بر ریگستان و کوه و هامون و خیابانهای شگرف و وادیهای نشاط انگیز و دوره های انبساط خیز بر کنار رودخانه ها است۔ باید دانست که بعد استیلاء عرب بر عجم ملوک و خوانین ایران یا عرب بودند یا اتراک چنانچه صفاریان و سامانیان و دیلمیان مشهور به آل بویه و غزنویان و سلجوقیان و اتابکان و مغول و مظفریان و تیموریان و افشاریان و زندها و قاچاریان که مدت هشت صد و پنجاه سال سلطنت کردند همه از قبائل توران هستند۔

خیوه

خیوه یا خوارزم یا اورگنج بطرف مغرب توران واقع است و آن بر روضه بست میانه آن و خراسان (که قسمے از اقلیم ایران است) صحرائی است ویرانه که چهار صد و پنجاه میل وسعت دارد و شهر خیوه از نهر آمو پانزده میل و از بحر خزر دو بیست و چهل میل مسافت دارد۔ اولاد چنگیز خان ملوک این ولایت تا زمان استیلای شیبانی خان اوزبک بودند از سال ۱۶۴۲ تا ۱۶۶۳ء ابوالغازی خان مصنف شجره ترکی خان خوارزم بود در ۱۷۱۴ء ابن الامین او حاجی محمد بهادر ایلچی را به پطرسبرغ فرستاده و در ۱۷۱۹ء پطر کبیر فوجی مشتمل بر ۴۵۰۰ سپاه را بسر کردگی جنرل بکوبطرچرکسی جهت قبض حصه شرقیه بحر خزر و انعقاد مصالحه با خان خیوه روان کرد۔ نادرشاه در سال ۱۷۴۰ء خیوه را یکبار گی ویران ساخت۔ بعد فوتش محمد امین خان اوزبک بتائید ترکمانان یاموت شهر خوارزم گردید۔ پسرش ایمان خان و بعدش ابن او التزاز خان شدند۔ التزاز وقتے

ارادۂ تاخت بر بخارا داشت در نہر آمو غرق شد پسر او رحیم خان ایلچی روسیا را در ولایت خود استقبال کرد۔ بعد او اللہ قلی خان پسر او تا سال ۱۸۴۱ء خان خوارزم بود در سال ۱۸۵۵ء خان خوارزم بدست یکے از افسران تکہ ترکمان مروکشتہ شد جانشین او بسیارے از یاموت ترکمانان را نوکری خود بحال کرد آخر بدست شان مقتول شد حال ولایت خیوہ بعد ازین از بس متزلزل گردید تا آنکہ سید محمد خانِ خوارزم شد۔ حال سید محمد رحیم خان از ۱۸۶۵ء بعد فوت پدرش سید محمد خان مالکِ خیوہ است خدا ایشں برقرار دارد و پسر سیمی اش اسفندیار حسب منظوری دولتِ روسیا ولیعہد مقرر شدہ۔

اسباب تجارتی کہ از ملکِ روسیا می آید از شہر اورن برگ بخوارزم بذریعہ کاروانان می رسد۔ نہر آمو خوارزم را از بخارا جدا میکند۔ این نہر بزرگ از کوہ پامیر برمی خیزد و وادی بدخشان را سیراب میکند و درمیان کوہستانِ طرف شمال شہر بلخ بمسافت سی میل درمیان ریگستان میگذرد و از خوارزم گذشتہ و تا یک میل کنار آن را سیراب کردہ در بحیرۂ ارال ریختہ می شود۔

خان خیوہ چہار رکن کہ اخوان یا اقربای او یند و بلقب اناگ ملقب ماتحت خود دارد یکے ازان والی ولایت ہزار اسپ می باشد۔ القاب دیگر ارکین اینکہ نقیب کہ با مور شریعت می پردازد۔ بے کہ وقت جنگ مثل دست راست خان می باشد اتالیق کہ مشیر در امور ملکی است۔ قوشں بیگی کہ وزیر اوست مہتر کہ در امور داخلہ می پردازد۔

فواید و زواید

گویند که یکے از ملوک باستان بر جمعی غضب کرده فرمود که آن جماعت را بموضع بعیدے برند که از آبادانی دور باشد فرمان برداران همچنان کردند آن جماعت نقد عافیت را غنیمت شمرده دل بر اقامت نهادند و غریبانه هرکس رو بکاری آورد و بعد از چندگاه ملک کس نزد ایشان فرستاد آن کس بدانجا رسیده دید که ایشان خانه ها ساخته اند و هیزم بسیار جمع آورده اوقات بگوشت و ماهی میگذرانند چون بزبان آن جماعت خوا نام گوشت ورزم نام هیمه بود بخوارزم اشتهار یافته این وجه ضعیف است بعضے گفته اند که بیشتر خوراک شان ماهی بریان بود چنانچه حکیم اسدی فرموده **بیت**

خور و خاکش ماهی بریان بدی	از آدم شب و روز گریان بدی

خوارزم و جرجانیه از اقلیم پنجم است و سردسیر است دار الملکش اورگنج که اکنون بخیوه مشهور دیگر بلادش هزاراسپ است اورگنج کبری را خوارزم و اورگنج صغری را جرجانیه خوانند اورگنج را اگر گانج هم گویند معرب آن جرجانیه است۔

نهر جیحون را آب آمو و آموی و آمویه و آمون گویند رودکی راست **بیت**

ریگ آموی و درشتی هاے او	زیر پایم پرنیان آید همی

شهرتے عظیم دارد و در شرقی ایران است از جنوب بشمال میرود یک شعبه از تبت و یکے از جبال بدخشان و یکے از حدود صغانیان بر می خیزد بعضے از شعبها بر بلاد بلخ و ترمذ میگذرد و همه باهم جمع شده از دره که نامش تنگ هان شیر است نزدیک بوقیه از توابع هزاراسپ میگذرد

ان دره در میان دو کوهی است که مسافت درمیان شان کم از صد گز است و آب بدین
تنگی از انجا میگذرد و در زمین دریگ پنهان میشود و از جیحون نهرهاے عظیم برگرفته اند بعضے
ازین نهرها در بحیرهٔ خوارزم (بحر خزر) منتهی میشود۔

ما وراء النهر

بہر جانب غربی و شمالی جیحون و بہر طرف دیگر سیحون واقع است واز ہر دو سوی آن ولایت
وراء النهر است۔ ممالک وسیعه که میانه رود خانه ولگا و بحر اقیانوس و جیحون و سیر یا
واقع است آن را تاتارستان یا تاتاریا تاتاری نامند بطلیموس آن را بدو بخش تقسیم کرده
یکے ازان سایتیا است و حصه از سایتیا که میانه رود جیحون و سیحون واقعست آن را
عراب ما وراء النهر ورومیان تران سکسونیا گویند و آن ولایتی است در غایت معموری و آبادانی
غربیش فرغانه و شرقیش خوارزم و شمالیش تاشکند و جنوبیش بلخ ـ بسبب کثرت خلایق
و فزونی غله و بسیارے میوه و وفور مواشی و مراعی ترجیح بر بسیاری از ولایت دارد و یکے
از علامات معموری آن ولایت آنست که قحط کمتر شود ـ بلاد مشهورهٔ ما وراء النهر اینکه بخارا
و سمرقند ـ و سغد ـ و خجند و زرنوق و نورا و کش و بدخشان و ترمذ و چاچ (شاش) و سنجاب
و اترار و نسف (نخشب) و طراز وغیره وغیره۔

بخارا

بطرف شرقی آمو دریا ولایت بخارا است حدود اربعه حالیه اش اینکه شمالیش ترکستان
روسیا ـ شرقیش کوه پامیر ـ جنوبیش افغانستان ـ غربیش صحراے قراقم که میانه بخارا

و خوارزم حایل است - شهر بخارا که آن را بخارای شریف و اُم البلاد گویند از مشهد مقدس
بفاصلهٔ سه صد و نود میل دور است و راهی برای کاروانان از انجا تا بخارا میگذرد
و آمو را بمقام چارجوی قطع میکند و از بلخ بطرف شمال بفاصلهٔ دویست و نود میل واقعست
و از او رن برگ بدوری یک هزار میل - بخارا شهری است بسیار بزرگ حصاری از خشت
پخته در گرد شهر میرود و بروج ها در چند مقامات آن تعمیر یافته دروازه دوازده دارد و از
مداین معتبرهٔ توران است بکثرت خلایق و بسیاری غله و خوبی خربزه و بوستانهای دلکشا
بر تمام ماوراء النهر رجحان دارد - از زمان سامانیان دار الملک ماوراء النهر است و پای
تخت دولت صفاریه و سامانیه و غزنویه و سلجوقیه و خوارزمیه بوده - راجستان عرصهٔ وسیعی
است که پیش قصر شاهی گسترده است و آن مقام سیر و تماشا است بهر دو طرف آن عمارات
بزرگ و مدارس و خانقاه واقعست و بطرف آخر فواره است که در اطراف آن درختان
سایه گستر بسیار است - مسافت دور جامع بخارا صدگز است و گنبد آن از خشت های
منقش ساخته شده و منارهٔ آن بلند و بسیار خوب است سه صد و شصت و شش
مدارس که هر یکی چندین حجره دارد در بخارا است و مصارف آن از اوقاف می شود و علوم
منقول و دینیات دران تعلیم می شود -

اطراف بخارا تا چهل میل بکثرت آبادانی و بسیاری غله و فزونی میوه معروف است
در زمان سابق تجارت آن با بلاد روسیا و مشهد و هرات و شهرهای سرحد چین جاری بو
محمد خان شیبانی و اوزبکان ماتحت او تیموریان را از ماوراء النهر بدر کرده بخارا را پای تخت

خود گردانید اولاد او تا عہد نادر شاہ افشار خانِ بخارا بودند۔ محمد خان شیبانی خود از اولاد چنگیز خان بود و در سال ۱۵۱۰ء در جنگ شاہ اسمعیل در مرو کشتہ شد۔ برادر زادہ اش عبید اللہ مشہد مقدس را مسخر ساخت و تا بیست سال سلطنت کرد بعد او یکے از برادران شیبانی خان مسمیٰ اسکندر خانِ بخارا گردید و بعد فوت او پسرش عبد اللہ تا سی سال ملک راند پسرش عبد المومن را امرا کشتند و در ۱۵۹۷ء ولی محمد خان برادرش بر تخت بہ نشست و ہژدہ سال بزیست و در جنگ با شاہ عباس ماضی قریب ہرات ہزیمت خورد و بعد فوت او پسرش امام قلی خان ملکِ بخارا شد و شانزدہ سال ملک راند در پیری کور شدہ تخت و نگین بدست برادر خود سید نادر دادہ مستعفی شد۔ سید نادر بیست و چہار سال حکمرانی کرد و دوازدہ پسر داشت بسبب بغاوت شان از بخارا بدر رفتہ بمکہ معظمہ شتافت و در انجا بمرد۔ عبد العزیز خان پسرش بلخ را دار الملک خود کرد و بعد سلطنت سی سالہ مستعفی شدہ بمکہ مشرفہ فوت کرد۔ برادرش سبحان قلی خان تا بیست و چہار سال ملک راند۔ ابو الفدا خان پسر سبحان قلی مرد ہیچکارہ بود و سیوائے بخارا ہمہ ملک از دستش برفت۔ در سال ۱۷۴۰ء نادر شاہ جیحون را عبور کردہ متوجہ بخارا گردید مگر بسبب یافتن مال و پیشکش ہائے فراوان باز رفت۔ بعد واپسی نادر شاہ رحیم خان وزیر ابو الفدا خان را بکشت و اولاد شیبانی خان اوزبک بروے ختم شد و زمامِ سلطنت بدست خویش گرفت۔ رحیم خان دوازدہ سال حکم راند و بجز یک دختر کہ منکوحۂ امیر دانیال بود اولادی دیگر نداشت۔ امیر دانیال از الوس منگوت بود و بیست و چہار

سال سلطنت کرد- پسرش مرادبیگ مشہور بہ بیگی جان در سال ۱۷۸۳ء امیر بخارا شد
بیگی جان مردے عجیب و غریب بود- بعد فوت امیر دانیال لباس گدایان دربر کرده در
چارسوے بخارا بگرویده و عفو جرایم راکه از پدرش سرزده از ہمگنان طلبگار شد- بعد ازان
در گوشه مساجد بخارا مشغول عبادت شد خرابات و قمار خانه ہا را خراب کرد و ہر روز
باچہل ملایان بدا و ریگاه می نشست- قلیان کشی را یکبارگی منع کرد که خلاف قرآن است
پولیس (محتسب) مردمان را براے نماز مجبور میکرد- باوجود آن بیگی جان را بخاراییان
دوست می داشتند- او قوم خود را مطیع و مرو را خراب و بر خراسان حمله ہا کرد- لباس
درویشانه پوشیده بر خنگے خورد سوار شده پیش فوج خود بجنگ شتافتی و مردم را بمذہب
سنت و جماعت خواندی بر نگین او کنده شده بود که قوت و جاہی که مزین بعدل باشد
از رحمان است ورنه از شیطان- بعد فوت او پسرش امیر حیدر که ہم مرد متقی و دیندار بود
تا سال ۱۸۲۵ء سلطنت کرد و ملقب بامیر المسلمین گردید او شریک جنازه شدی
و در مسجد خطبه خواندی و موعظه گفتی و در مدارس شریک درس و مباحثه شدی- بعد او
میر نصر الله خان با عدل و داد ملک راند- امیر بخارا مرد عالم و علما دوست بود وقت صبح
در حدیث و سنت موعظه گفتی بعده داد خلق حسب شریعت مصطفوی دادی و وقت
عصر با علما و ملایان سخن گفتی- میگویند چون مسلمانی بمردی او شریک جنازه اش شدی
بعد امیر درجه علما و فضلا بر ہمه زیاد بود- و بعد ایشان امرا که سرگروه شان دیوان بیگی
که دستور اعظم باشد- اہل بخارا بیشتر از بکان و متدین و خلیق اند- امیر مظفر الدین که در عہد او

حکومت اسلام بدست روسیا منتقل شد در سال ۱۸۸۵ء فوت کرد۔ پسر چہارمی اش
امیر سید عبدالاحد خان کہ خدا ایش قایم دارد حال امیر بخارا است۔ او در بلاد روسیا تعلیم یافتہ
از مداین ماتحت ولایت بخارا چارجوی است کہ بر کنار راست آمو دریا واقع و قلعہ
سخت دارد۔ دیگر قرشی۔ خضر۔ شہر سبز۔ حصار۔ قراکل۔ کرمین۔

سمرقند

سمرقند خوشترین و نزہ ترین شہری است۔ چون جہان پہلوان گرشاسف آنجا رسید
از زلزلہ بعضے اطلال قلعہ عظیم کہ در آنجا بود بیفتاد و گنجے پیدا شد گرشاسف از ان گنج قلعہ
دیگر آباد ان گردانید بعد از مدتے باز خراب شد گشتاسف بن لہراسپ کیانی تجدید عمارتش
کرد و آن قلعہ را حصن حصین و خندق عظیم ساخت و دیوار ہا بین صحاری آندیار در ترکستان
و میانجی ایران و توران بر آورد۔ اسکندر رومی وسعت آن را افزوده تا سمر نامی کہ از نسل
تبع یمن بود آن شہر را مسخر و خراب گردانید و بکند آن را سمر کند خواند عرب معرب ساختہ
سمرقند گفتند ترکان آن شہر را شمر کند گفتند یعنی دیہ شمر چہ کند بزبان شان نام دیہ است
و این اصح معلوم میشود در سنہ ۱۲۱۹ء چنگیز خان آن را فتح نمود و تیموریان آن را دار الملک
خود گردانیدند۔ سمرقند اکنون خراب است و روسیا مالک آن ہستند۔ بطرف شرقیہ
بخارا بفاصلۂ یکصد و پنجاہ میل واقع است ہوائے آن دیار سرد است و در آنجا باغستان
و نہرہائے فراوان است۔

سُغدِ سمرقند کہ از مشاہیر تنزہات جہان است بر جوی قی حی واقع۔ حاصلش غلہ و انگور

است میوهٔ انگور و خربزه در غایت خوبی است مردمان آن اکثر سنی اند۔ از مزارا کابر قبر ابوعبداللہ محمد البخاری صاحب الصحاح بسغد است وسقیم ابن عباس و محمد ابن فضل بلخی بسمرقند آسوده اند و در دشت قسطوان سمرقند مقابر شهدا است۔

خواقند

بطرف مغرب بخارا ولایت کوچک (خواقند) واقع است که عوام و اہل اوروپا آنرا خواقان و کوکان گویند۔ دار الملک حالیہ آن خواقند بر نہر سیر دریا (سیحون) واقع است خواقند از توابع ولایت فرغانہ است کہ سلطان بابر و تیموریان قبل ازانکہ از اندیار رانده شدند بران حکومت داشتند بابر در تزک ذکر آن مفصلاً میکند۔ تربک خان۔ خان خواقند را دو پسر بود یکے عالم خان کہ ظالم بود بعد او بر تخت نشست و بدست عمر خان در سنہ ۱۸۰۶ع کشتہ شد۔ عمر خان کہ بعد او شہریار خواقند شد۔ مرد نیک و متدین و عادل بود لیکن امراے او اسپ راندن و باز پرانیدن و می خوردن را دوست داشتند۔ کلان تران و دہقانیان شریک نظم و نسق دیہا بودند۔ اول خواقند دیہی کوچک بود بعد از آنکہ نربک خان آن را پایہ تخت خود گردانید آبادانی آن افزود۔ در اطراف این شہر سوری نیست و از شہر خجند بطرف مشرق و جنوب بمسافت شصت میل واقعست۔ دور و دخانہ عظیم توران کہ سیر و آمو است بہ بحیرۂ ارال (ارال تنگیز) می ریزد۔

فرغانہ

فرغانہ ولایتی کوچک است از ماورا النہر کہ انوشیروان عادل ساخت غربیش کاشغر و

شرقیش سمرقند جنوبیش کوہستان کہ میانہ آن وبدخشان فاصل است شمالیش ریگستان است۔ دریای سیحون درمیان این ولایت میگذرد وچند شعبۂ دیگر ازان جاری می شود - اندگان - (یا اندجان) اوش - مرغینان - خجند - واسفراہ بطرف جنوب دریا است اندگان دار الملک ولایت فرغانہ بود بر نہر سیحون واقعست اہل آن بجز ہمیں اند در زمان ماقبل کات وکاسان واخسیکت دار الملک آن بودہ - اوش بفاصلہ قریب شانزدہ میل مابین جنوب ومشرق اندکان واقعست وبکثرت انہار ولطافت ہوا مشہور است وبہر دو کنار دریا گل ولالہ پیدا می شود - ہیچ مقامی در فرغانہ مثل اوش در صفا وہوا نیست - مرغینان بفاصلۂ بیست وہشت میل بطرف غرب اندکان واقع است مقام بسیار خوبی است انار وخوبانی آن معروف جانور شکار وآہو بکثرت یافت می شود - خجند بجانب غربی اندکان وشرقی سمرقند بفاصلۂ قریب صد میل از آن ہر دو مقام واقعست - از شہرہای قدیم است حصار شہر بر بلندی وآب سیحون زیر آن جاری است آہوی سفید وبز کوہی ومرغ وشتی بسیار یافت می شود مگر ہوای آن بد - اسفراہ در دامن کوہی بطرف شمال ومغرب روبۂ مرغینان بفاصلۂ سی وشش میل واقعست بکثرت انہار وبوستانہای دلاویز مشہور۔

بطرف شمال روبۂ سیحون ولایت اخسی وکاسان است اخسی یا اخسیکت بطرف مغرب اندگان بدوری سی وشش میل واقعست آب سیحون از پای قلعہ آن می ریزد وقلعہ بر فراز کوہ است خربزہ آن بلطافت معروف وصید بکثرت میسر کاسان بطرف شمال

اخسی واقع است هوائیش دلکش وخیابانها ئے شکرف درو۔

در اطراف فرغانہ ییلاقہا برائے اقامت در موسم تابستان ساختہ اند۔

الحال خواقند شامل ولایت فرغانہ رسیاست ذکرش فی مابعد می آید۔

فواید وزواید

مخفی مباد کہ ترکستان اسم جامع است جمیع بلاد ترک را از اقلیم اول تا سابع۔

تاشکند کہ ذکرش گذشت بر نہر سیر واقعست اسمار قدیم آن شاش و بناکت اما از مدت بیتا شکند و تاشکنت معروف لالہ زار تاشکند وگل سرخ بخارا بین الجمہور مشہور

کش شہری است از ماوراء النہر نزدیک بہ نخشب ومشہور بہ شہر سبز۔

ذکر ولایت وسیعی کہ از کوہستان پامیر تا بلخ واز قراطو تا ہندوکوش گسترده است

باید دانست کہ بطرف جنوب بخارا وخواقند بلاد وسیعی است کہ آب جیحون بران میگذرد

این بلاد بدرازی از کوہستان پامیر تا بلخ قریب چہار صد وپنجاہ میل وبہ پہنائی از قراطو تا کوہ ہندوکوش دویست وپنجاہ میل است وولایات قندز وبدخشان وغیرہ را شامل۔

قندز

ولایت قندز بطرف شمال ہندوکوش وجانب جنوب جیحون است دیگر شہرہائے

این بلاد خانہ آباد وطالقان است۔

در اوائل این صدی مراد علی بیگ از قبیلہ اوزبک شہریار این ولایت بود بعد

فوتش محمد امین خان اوزبک قندز و خلم و بلخ و بدخشان را متصرف شد و بلقب
میر والی ملقب گردید و رستم خان پسر مراد خان موصوف را حاکم قندز و پسر خود گنج علی بیگ
را والی بدخشان کرد و دار الملک خود را خلم قایم نمود و خلم بطرف شرقی بلخ بفاصلہ بیست
میل و بطرف مغرب قندز بفاصلہ ہفتاد میل واقع است قندز را دوست محمد خان
در ۱۸۵۹ء بجنگ خود در آورد و پسرش افضل خان با وجود خلاف ساکنین آن دیار
و خانان میمنہ بر آن قابض ماند ۔ ولایات اندخوی و قندز و بدخشان اکنون بدست
امیر عبد الرحمن خان والی افغانستان است ۔

بلخ

ام البلاد بلخ الحال خراب است احاطہ آن بیست میل است مساجد و مقابر آن
شکستہ و ویران ۔ از مدت برائے حکومت آن درمیان امیر بخارا و خان قندز
و امیر افغانستان جنگہا شدہ وگاہے بدست یکے وگاہے بدست دیگرے
رفتہ ۔ بلخ از ابنیہ کیومرث است کیکاؤس آب ببلخ آوردہ باعث آبادانی آن شہر
گشت ۔ شہری در غایت عظمت و شگرفی ۔ انگور و خربزہ و ہندوانہ در آن نیک می شود
بلخ اکنون شامل افغانستان است ۔

بدخشان

ولایت بدخشان پر از جبال است و بکثرت مراتع و وفور مراتع و زیادتی انہار و بسیاری
اشجار و اثمار معروف ۔ اہل آن تاجیک و صاحبان جمال اند و بفارسی حرف می زنند

مارقوپولو را کہ سیاحی بود گمان آنکہ ملوک بدخشان از اولاد یونانیان اند۔ سلطان بابر نیز تصدیق آن میکند و بقول بعضے از سیاحین حال خان درواز کہ درواد سے جیحون واقعست از اولاد مقدونیان است و خانان کلات دشگنان و وخان کہ بطرف شمال آب جیحون واقع است نیز خود ہارا از اولاد شان میدانند و حسب گمان این سیاحین بسیار سے از حکام بدخشان از اولاد یونانیان یکتریا اند۔ فیض آباد اول دار الملک بدخشان بود و بعدہ جرم مراد بیگ فیض آباد را خراب و قندز را آباد ان ساخت باز فیض آباد دار الملک آن شدہ در ۱۸۲۳ء بدخشانیان بسرکردگی مرزابیگ خان جہت حصول ولایت خود ہا از دست مراد بیگ سعی ہا کردند مگر ناکامیاب شدند ملوک بدخشان در تابستان بفیض آباد و در زمستان بوادی دلکشائے شید میگذرانیدند بدخشان حال شامل افغانستان شدہ۔

فواید و زواید

کوہستان پامیر در وسط آسیا گستردہ است و با کوہ ہمالیہ و قراقرم و قوینلو وغیرہ پیوستہ۔ در بعضے مقامات تاجیک ہا کہ از نسل خالص ایرانیان اند توطن دارند۔ درہ و تپہ ہائے کہ مسکن شان است آن اصل مسکن اور پیان وغیرہ اقوام دیگر در زمان قدیم معلوم می شود۔

میگویند کہ در وادی نہر سرخاب الوس قرانگلین می باشند از اصل شان ما را اطلاعی کامل نیست۔ ہمچنین از احوال کولاب (یعنی ختلان) و درواز و روشن دشگنان و وخان و درواز یعنی دروازہ است چہ از آنجا راہی بطرف پامیر میگذرد۔ درین اطراف چترال و

یاسین و گلگت واقع منجمله شوارع عام دو راه بزرگ برای کاروانان از قدیم الایام جاری است یکی از بخارا و سمرقند و طرف شمالی جبال قراتو و دره کطریق تا کاشغر میگذرد این راه بدست روسیا است از آن باز که بر سمرقند حاکم شدند و راهی دیگر از وادی جیحون و بلخ و فیض آباد و پامیر وغیره نیز تا کاشغر می رود ـ میان قندز و بدخشان و کابل کوه هندوکوش حایل است و کافران سیاه پوش در آن ساکن ـ

سیستان

ولایت سیستان که آن را سجستان و زابلستان و نیمروز هم گویند میانه ایران و افغانستان واقع است ـ معارف آن در باستان نامه ها مندرج است ابنیهٔ قدیمه در آن بسیار اکنون هم یافت می شود ـ تیمور شاه ابن احمد شاه درانی محمد خان را سردار سیستان و دار الحکومت او قلعه لاش جوین را مقرر کرده بود بعد او سردار برخوردار که مرد ظالم و جابر بود والی سیستان گردید بعد او سردار عماد خان که خراج را از مردمان بسهولت میگرفت و بقندهار باز میگشت ـ سیستانیان در عهد دولت تیمور شاه و پسرش محمود تحت افغانستان بودند مگر وقتیکه بارکزئیان محمود را بهرات گریزانیدند سیستان باز مستقل گردید تا آنکه کامران والی هرات باز با فوج ششصد سپاه بران مستولی شد بسبب نا اتفاقی والیان هرات و قندهار سیستان استقلال خود را برقرار داشت ـ

سیستان اکنون بتصرف امیر کابل و شاه ایران است ـ

افغانستان و ولایات قرب وجوار آن

بعضے حصہ افغانستان ترکستان یا توران است لہذا ذکر ولایات ومداین آن مختصراً کردہ می شود۔ بطرف شمال افغانستان ولایات میانۂ آسیا کہ زیر نظم روسیا است واقع۔ بطرف مغرب ایران۔ بجانب جنوب بلوچستان ماتحت انگلیس۔ وبطرف مشرق اقوام وقبائل بیشمار اند کہ بطرف شمال ومغرب ہند آباد واند وانگلیس را ایران نگاہ۔

ولایت وخان یا وخش بر نہر جیحون واقع۔

ولایت بدخشان وشہر فیض آباد ذکرش بالا گذشت۔

ولایت قندز بطرف مغرب بدخشان واقع است ذکرش بالا گذشت شہر ہائے آن قندز واندراب۔

ولایت بلخ بطرف غربی قندز ذکرش گذشت۔ شہر ہائے آن بلخ۔ وخلم۔ وتاشکورگان

ولایت میمنہ غربی بلخ۔ مداین آن میمنہ وسرپل۔

ولایت ہرات بطرف مغرب۔ ذکرش گذشت ومی آید۔

ولایت غرجستان بجنوب رویہ میمنہ واقع است۔ کوہ ہائے محکم وحصون استوار وعقبات ناہموار بسیار دارد۔

ولایت غور بطرف جنوب سیاہ کوہ واقع است۔ سبزوار وفراہ مداین مشہورہ آنست۔ میدان سبزوار از جاہائے نیک آنشہر ومکان گرفتہ اند چنانچہ گفتہ اند کہ بہشت در تحت وما فوق آن ست وپیکار رستم وسہراب در سبزوار دست دادہ الحال بمیدان دیو سفید اشتہار دارد۔

ولایت زمین داور بطرف جنوب غور واقع است۔

ولایت سیستان (حصہ کہ تحت امیر افغانستان است بخشی دیگر تحت شاہ ایران)

ولایت قندہار بطرف جنوب واقعست۔

سیوستان بطرف جنوب و مشرق رویہ قندہار واقع میانۂ وادی پشین و علاقہ بلوچیان و انگلیس

ولایت غزنین۔ شہر آن غزنین یا غزنہ تخت گاہ آل سبکتگین بودہ۔ در زمان باستان

غزنین و قندہار شامل زابلستان بود محمود غزنوی را ازان جہت محمود زابلی میگویند

در غزنین اولیا و فضلا آسودہ اند و آن شہر را مدینۂ ثانی گفتہ اند۔

ولایت کابل۔ تخت گاہ امیر افغانستان شہر کابل است نزہ ترین شہری است

جلال آباد مضافات این ولایت است۔

کافرستان بطرف جنوب ہندو کوش واقع شدہ و کافران سیاہ پوش در آن ساکن

ولایت سواد دریا۔ بر نہر اٹک یا اندس واقعست۔

سوانح افغانستان بعد از انتقال احمد شاہ درانی

احمد شاہ درانی بعد حملات بر کشور ہند و فتوحات بسیار در ۱۷۷۳ء عیسوی فوت کردہ

بر ہرات و سیستان و غزنہ و کابل و بلخ و کشمیر و سندہ سلطنت خود قایم کردہ۔ بعد فوتش پسر او

تیمور شاہ دار الملک خود را از قندہار بکابل نقل کردہ خود در ۱۷۹۳ء انتقال فرمود بعد او

پسران او شاہ زمان۔ محمود۔ و شاہ شجاع بر تخت کابل نشستند و بعد شان سلطنت

بدست بارکزئیان رفت۔ چون زمان شاہ امیر کابل شد خوف حملات او بر ہند انگلیس را

دامنگیر گردید و آن وهمی بیش نه بود - بیست و دفعه حملات او انگلیس درهٔ خیبر و بولان را بحفظ
بوده آورد - درهٔ خیبر از کابل تا پشاور میگذرد و حمله آوران سابق مثل اسکندر و تیمور و بابر
نادرشاه ازان راه بهند آمده بودند - در مقام علی مسجد کوه هاے هر دو طرف تا سیزده صد
فٹ بلند است - بولان به نسبت خیبر دشوار گذار است و از سند براه کوئٹه تا قندهار میگذرد
احمد شاه درانی ازان راه لشکر بهند کشیده بود - پوینده خان که از قبیله بارک زئی بود و
زمان شاه را موید بدست او کشته شد - بیست و دو فرزندان پوینده خان بارکزئی
بهست خون خواهی پدر آماده شدند - فتح خان مهین پور پوینده خان با محمود شاه برادر
زمان شاه یا میخت و قندهار را محاصره و زمان شاه را مقید و چشمانش را کور کرد - زمان شاه
که انگلیس از بیم او میلرزید بهند گریخت - محمود مرد ظالم و جابر بود برادرش شجاع الملک
برخلاف او شد مگر بسبب فتح خان قریب کابل مغلوب گردید - بعد وقوع این واقعه بغاوتی
برپا شد فتح خان بگریخت و شجاع داخل دار الملک گردید - انگلیس در ۱۸۰۹ء با شجاع
مصالحه کرد - مگر عنقریب شجاع بدست فتح خان مغلوب شد و بلاهور گریخت و رانجا میزبان
او رنجیت سنگه از وے کوه نور را که گوهری است گران بها ستاند - محمود و وزیرش فتح خان
باز مالک کابل شدند - درین حین برادر علاتی فتح خان دوست محمد خان که از بطن زوجه
قزلباش بود مشهور شد - باوجود این خلفشار در کابل حاجی فیروز برادر محمود حکومت خود
برهرات قایم داشت در ۱۸۱۸ء محمود از فیروز خراج طلبید فیروز از دادنش سرباز زد و فتح خان
و دوست محمد خان برهرات بتاختند و حاجی فیروز را مقید کردند و زیورے یکے از مخدرات را بزور

بستانند بسبب این بیحرمتی کامران پسر محمود براے انتقام آن مستعد شد و فوجی آمادہ کردہ بہرات شتافت و فتح خان را مقید کرد و دوست محمد خان بکشمیر بگریخت درین وقت محمود و پسرش کامران از فتح خان بخواست کہ برادرش را بدست شان بسپرد فتح خان راضی نشد و بدست شان کشتہ گردید۔ چشم و بینی ولب وانگشتان و دست و پاے او را یکے بعد دیگرے بریدند مگر آن شیردل آہی نکشید دوست محمد خان سوگند یاد کرد کہ خون برادر خود را انتقام خواہد گرفت و اسحق ہمچنان کرد بسبب خون خواہی فتح خان اخوان او مجتمع شدند و ہمہ افغانستان را بجز ہرات بجنگ خود ہا در آوردند۔ دوست محمد کابل را و برادرش کوہن دل خان قندہار را قابض شد محمود را بجز ہرات چیزے بدست نماند در سنہ ۱۸۳۴ء شاہ شجاع براے حصول سلطنت کابل سعی کرد مگر سعیش مشکور نشد و بدست دوست محمد و پسرش اکبر خان مغلوب گردید در سنہ ۱۸۲۹ء محمود بمرد و کامران والی ہرات شد بارکزئیان مالک دیگر اقطاع افغانستان گردیدند۔

احوال سلطنت امیر دوست محمد خان و امیر شیر علی خان گفتہ شدہ

در سال ۱۸۷۸ء بسبب سازش امیر با روسیا انگلیس را با کابلیان جنگی شد کابل مسخر گردید و شیر علی خان در ترکستان افغان بگریخت و در آنجا فوت کرد و پسرش یعقوب خان حسب صوابدید انگلیس امیر کابل گردید و سفیر و فوج انگلیس در حصار کابل مقیم شدند بتاریخ ۳ ستمبر سنہ ۱۸۷۹ء بلوہ سخت برپا شد و سفیر و فوج انگلیس کشتہ و تباہ شد۔ باز عساکر انگلیس داخل افغانستان گردیدند۔ در سال ۱۸۸۰ ۔ افواج انگلیس ترک زمین

افغانان کرد و عبدالرحمن خان پسر افضل خان وابن الابن امیر دوست محمد خان امیر کابل گردید۔
امیر عبدالرحمن خان کہ ملقب بہ ضیاء الملت والدین شدہ اکنون شہریار افغانستان
است خدا ایش ملک کابل را از شر اعدا نگاہ دارد۔
ملک امیر جہت نظم و نسق بچہار بخش یعنی کابل۔ ترکستان۔ ہرات و قندہار منقسم
شدہ علاوہ بدخشان و ولایات پایۂ تخت آن است۔ ہر یکے تحت حاکمے است
در سال ۱۸۹۳ء درمیان امیر و انگلیس مصالحہ برین قرار گرفتہ کہ (چترال۔ بجور۔ سوات
و چیلاس زیر حفظ انگلیس باشد) واسمار و وادی کنار تا چنک و قطعہ بیرمل بتصرف امیر
در مصالحہ مابعد کافرستان امیر را شد وارادۂ وزیرستان را از سر بدر کرد۔

ہرات

ہرات شہری است بسیار مستحکم واطراف آن سوری مع خندق پر از آب است چہار بازار
دارد و در وادی خوش و دلکشا کہ از آب ہری رود شاداب است واقع است و در
مفاخرت بلدہ و دیگر صفات ترجیح بر باقی جہات دارد۔ بوستانہا و درخت توت و
حریر بسیار است۔ حال اکثر شہرہا مثل شہرستان و مرو شاہجہان و مرورود و باوغیس وغیرہا
خراب است۔ ہرات در عہد عثمان رضی اللہ عنہ مفتوح شدہ و مقام نسبت دادن۔ آن ہروی
گفتہ می شود۔ در اصل ہرات و مرو و قندہار از توابع ملک خراسان است۔ ہرات کلید
ہند است و ہمہ شوارع عام از انجا میگذرد۔ در عہد سلطنت محمد شاہ قاجار خدیو ایران
بسبب برغلانیدن روسیا درمیان شاہ مغفور و والی ہرات جنگ و جدال سخت برپا
شدہ بود و دولت انگلیس نمی خواست کہ شاہ خود را درین جنگ ہا کمزور فرماید مگر دولت روسیا میخواست
کہ اگر درمیان ہرات و ایران جنگ شود قوت قاجاریہ کم و موجب رفاہیت او خواہد شد
چہ اگر شاہ غالب شد یا مغلوب ہر دو صورت مفید مطلب روسیا است۔ دیگر انگلیس نمی
خواست کہ ہرات بدست ایرانیان کہ حسب ہدایت روسیا کار میکردند برود۔
در سنہ ۱۸۳۷ء شاہ مغفور خود بدولت فوج بر ہرات کشید و آن شہر را محاصرہ کرد افغانان

نیز برخلاف شاه ممدوح کوشیدند۔ والی هرات کامران شاه مرد جابر و کوتاه قامت و احسان
فراموش و بدشکل بود و وزیرش یار محمد خان برادر زادهٔ عطا محمد خان از الوس علی قاضی بود
انگلیس محمد شاه را بسیار فهمانید که این چیره دستی ایرانیان بر هرات خلاف مصالحه و مصلحت
است تشنید انگلیس چند سپاهان را از هند روان کرد ازان در دل شاه خدشه ها پیدا
شد۔ خلاصه مطلب روسیا ازین جنگ حاصل گردید یعنی کمزوری شاه و بدظنی
او بر انگلیس۔ درین اثنا انگلیس بر افغانستان حمله آورد و خطاے سخت کرد ذکرش گذشته
در سنه ۱۸۳۹ محاصرهٔ هرات برداشته شد۔

در سنه ۱۸۴۲ء یار محمد خان کامران را کشته شد وزیریان را از هرات براند و دم دوستی
ایرانیان زد و او در سنه ۱۸۵۱ء فوت کرد پسرش سعید محمد خان بجایش بر تخت هرات به نشست
او مردی هیچ کاره بود و کار برمرضی ایرانیان میکرد انگلیس ازان ناخوش شد القصه در سنه ۱۸۵۳ء
مصالحه در باب هرات بدین مضمون قایم شد که ایرانیان فیما بعد در کار هرات دست اندازی
نه فرمایند۔

چون شاه ایران از کار هرات تختی بیاسود قصد حمله بر ترکمانان مرو کرد عباس قلی
والی مرو مقرر شده در آنجا درگذشت در سنه ۱۸۵۳ خوارزمیان مرو را محاصره کردند و ایرانیان
را بگریزانیدند۔ در سنه ۱۸۵۵ء خان خوارزم را ترکمانان در سرخس مقتول ساختند۔

درین اثنا گل دیگر شگفت شاهزاده محمد یوسف نبیره حاجی فیروز سدوزئی که از خوف
یار محمد خان از هرات در ایران گریخته بود در سنه ۱۸۵۵ء باز در هرات آمده سعید محمد را مقتول ساخته

زمام اختیار جزو کل بدست خویش درآورد شاه ایران از آن بدل خوش شد که یوسف چندین مدت چاکری شاه موصوف کرده بود۔

بادشاه ناصرالدین شاه قاجار انارالله برہانہ را از مدت ارادہ دخل ہرات بدل مرکوز بود چون کوہن دل خان والیِ قندہار فوت کرد دوست محمد امیر افغانستان آن ولایت را بر دیگر کشورہاے خویش میفزود ازان پسران و برادرزادگان کوہن دل خان با ایران بگریختند ایرانیان اظہار این معنی کردند کہ دوست محمد خان قصد ہرات و خراسان دارد ازین جہت مراد مرزا از طرف دولتِ ایران بماہ مارچ ۱۸۵۶ء ہرات را بقبض خود درآورد و محمد یوسف برخلاف گمان ایرانیان درین راضی نبود کہ ایرانیان ہرات را متصرف شوند لہذا شہزادہ مراد مرزا در تربت جام چندی توقف کرد و بعد ورود حکم شاہ ہرویان را بمقام غوریان مغلوب ساخت و ہرات را بگرفت۔ درین جنگ محمد یوسف و احسان خان شریک بودند مگر یوسف از احسان مطمئن نبود قصد قید او کرد چون نتوانست احسان خان محمد یوسف را مقید و روانۂ ایرانش کرد ازان باز حکومت دولت ایران بر ہرات قایم گردید۔ انگلیس ازان سخت مترود شد و نمی خواست کہ کلید توران و میانۂ آسیا براے دوام بدست ایران در رود در ۱۸۵۶ء گورنر جنرل ہند را با ایران جنگی شد و ہرات را بگرفت خلاصہ در ۱۸۵۷ء فیما بین انگلیس و ایران مصالحہ شد ایرانیان دعوی خود را بر ہرات ترک کردند سلطان احمد خان برادرزادہ کوہن دل خان والیِ ہرات شد۔

درین سال مراد مرزا بر ترکمانان تا سرحد سرخس حملہ آورد و مرو را قابض گردید۔ ہرات چگونہ

بدست امیر کابل آمد گفته شده - وقایعے کہ فیما بعد بر روی کار آمد متضمن تاریخ ایران است

فواید

شیخ ابوالفضل در آئین اکبری (جلد دوم) می نویسد کہ خردپژوہان باستان کابل و قندہار را دو دروازہ ہندوستان برشمرند - از یکے بتوران روند - واز دیگرے با یران واز نگاہ بانی این دو فراخنائے ہندوستان از بیگانہ ایمنی یابد و نیز جہان نوردی بدین دو راہ سزاوار -

ترکستان مشرقی

ذکر ولایت کاشغر کردہ شدہ کہ چگونہ از دست چینیان بتصرف قوشبیگی یعقوب خان آمد - این ولایت از علاقہ طیان شان نلواعنی ترکستان مشرقی است کہ آن را بخارائے کوچک نامند - بعضے از سلاطین آل تیمور بران حکومت داشتند - مداین آن اینکہ -

یارقند در وسط ولایت درمیان صحرائے دلکش واقعست قریب نہر یارقند - شہرے بزرگی است -

کاشغر - بطرف شمال و مغرب در غایت نضارت و نزاہت شمالیش کوہ ہائے مغولستان است -

آقسو و اوُشں ترفان بطرف شمال -

ختن یا ایل چی بطرف جنوب و مشرق -

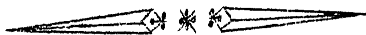
مملکت ختا و ختن کہ از مشاہیر بلاد وش کاشغر بود عبارت از ترکستان مشرقی و حصہ شمالی چین است

اتالیق غازی محمد یعقوب خان در سال ۱۸۷۷ع فوت کرد و ملکش باز بدست چینیان عود کرد۔ الحال چینیان که خودشان از روسیان پریشان اند بر ترکستان شرقی حکومت دارند و آن ولایت را بنام ترکستان چینی هم نامیده می شود۔

فواید و زواید

باید دانست که از تتبع تواریخ چنین معلوم می شود که عبدالرشید خان که او را رشید سلطان گویند بر مداین ششگانہ ترکستان شرقی یعنی التی شہر شہریار بود و ہم بر ولایت شمالی کوه (طیان شان که آن را مغولستان گفته می شود۔ احوال این سلطان در تاریخ رشیدی میرزا حیدر مرقوم است۔ خواجگان یارقند و کاشغر که مشرب نقشبندی دارند و صاحبان ولایت و حکومت بودند ہنوز در آنجا ساکن اند مقبره حضرت خواجہ آفاق قدس سره و خواجگان دیگر در شہر کاشغر واقع است و مدارس مشہوره برائے تعلیم علوم منقول ہم در آنجا است و طلبہ از ہر سو دران مجتمع۔

اقوام این ولایت یعنی قرغزان و ایرانیان و قالموق ها و چینیان مسلمانان اند۔

خاتمہ

دولتِ روسیا بر بلاد آسیا چگونہ و کی متصرف شدہ مختصر اً ذکر آن کردہ شدہ۔ جہت مزید بصیرت خوانندگان اعادۂ بعضے ازان وہم ذکر وقایعے کہ تا تحریر و چاپ این رسالہ واقع شدہ لازم گردید۔

بسبب آنکہ روسیا بلاد گرجستان را در ۱۸۰۲ء متصرف شد قطعۂ جنوبی کوہ قاف یا قفقاز کہ بر ساحل بالاے نہر کور واقعست نیز بہ قبض او در آمدہ۔

در سنہ ۱۸۱۳ء بلاد داغستان وشیروان وہم بلاد کنار بحر خزر از دربند طبرق تا دہنہ رود خانۂ کور را متصرف گردید۔

بسبب جنگ با ایران و ترک (در سال ۱۸۲۸ و ۱۸۲۹ء) ولایت ایروان منضماف آرمنی تا نہر ارس ومنگرلیا و امیرتیبا را مالک شد۔

بعد صلح ادرنہ (ادریانوپل) (۱۴ ستمبر ۱۸۲۹ء) بلاد چرکس از دست ترکان عثمانیہ منتقل بروسیا شد۔

بعد صلح بارلن (۱۸۷۸ء) اردہان۔ باطوم۔ وقارس۔ یا قطعہ آن طرف کوہ قاف با علاقۂ روسیا منضم گردید۔

ولایت شرقیہ بحر خزر را روسیا ترکستان نامید۔ (۱۴ فروری ۱۸۸۵ء) بطرف جنوب

وشرق و لایت خواقند رابعد تصرف بران ضمیمهٔ سلطنت روسیا کرده شد وآن را بنام فرغانه بازخواند د فروری ۱۸۷۶ء

نومبر ۱۸۷۶ء کاف مان ازروے مصالحه برسمرقند حکومت روسیا قایم کرد

در ۱۸۷۳ء خان خیوه درجنگ ازدست روسیا شکست یافته - بعدهٔ بدین بهانه که خوارزمیان قبائل قرغز را امداد نموده فوج روسیا بر خیوه بتاخت وخان خیوه را جبرا ابایل بصلح نمود وولایتش را تحت لوای خود درآورد -

درسال ۱۸۷۳ء باولایت بخارا معاهده که شده ازان بخارا در حقیقت ماتحت روسیا آمده وبغیر پاسپورٹ روسیا کسے از دیار غریب داخل آنولایت نمی تواند شد

ممالک ترکمانان که بطرف شرق بحر خزر است هم بقبضهٔ روسیا درآمده -

درسال ۱۸۸۵ء کمارف بر افغانان بمقام آق تپه متصل پنجده بتاخت وبعد این واقعه سرحد ملک افغانستان فیمابین روسیا وانگلیس قرار گرفت -

کالسکهٔ آهنی که روسیا ازان سوئے بحر خزر می سازد ودرمیان ولایت بخارا میگذرد ازراه چارجوی که برنهر سیر واقعست ازقرب دارالملک بخارا تا سمرقند می رود - طلغرافی از بخارا تا سمرقند جاری است -

ازاول جنوری ۱۸۹۹ء کالسکهٔ آهنی که آغاز آن در ۱۸۹۵ء شده بود ازسمرقند تا تاشکند دارالملک ترکستان روسیا واندجان واقع فرغانه کشوده شده وپل آهنی برروے سیر دریا بسته گردیده -

ولایات شگنیان وروشن و دوخان که پیشتر ازین ماتحت افغانستان بود حال تیصرف امیر بخارا است - وآن عبارت است از حکومت روسیا بران - از مرغینان که در ولایت فرغانه است و مرکز جنگی روسیا تا مرغابی که در کوه پامیر واقع است راهی بسیار خوب براے آمد وشد افواج ساخته شده و ازانجا بسهولت تا افغانستان وچترال و گلگت می توان آمد -

کالسکه آهنی تا شهر کشک که بفاصله هفتاد میل از هرات است بنا شده -

در ترکستان چین روسیا بکار خود مصروف است وغالباً قصد ولایت کل در سر دارد - درین روزها دولت روسیانه صفدر بر ترکستان شرقی چینی نگاه خود انداخته و اراده دخل وقبض آن دارد بلکه بر مملکت وسیعه چین دست خود دراز کرده و دیگر فرمانروایان فرنگستان مثل انگلیس و جرمن و فرانس را نیز هواے آن در سر خزیده - بعد موت اتالیق غازی یعنی محمد یعقوب خان در ۱۸۷۷ع ولایتش شامل ملک چین شده -

علاوه ازین باز اراده روسیا بر بعض ولایات ایران مثل خراسان و آذربایجان است ومی خواهد که کالسکه آهنی از آذربایجان یعنی از تبریز و طهران و اصفهان تا بحر فارس جاری کند تجارت اشیاء روسیا در ایران هم بکثرت شایع است -

سه تا تار طلغراف از دار الملک پطربورغ تا سمرقند وازانجا تا تاشکند میگذرد و هم از

قزل اروات تا بجنورد و از اینجا تا چکس لیار و استرآباد و از تربیند تا سرخس و از مرو تا تخته بازار پنجده و از چارجوی تا خیوه و از اسٹیشن بخارا تا شهر بخارا الی اقصای آمو دریا میگذرد سوای این دیگر سلسلهای تلغراف و ٹیلیفون هم ساخته شده و می شود۔

شهنشاه ایران مظفر الدین شاه قاچار خلد الله ملکهٔ در سنه ۱۹۰۰ مسیحیه مبلغ خطیر از دولت روسیا بطور وام درخواسته تا از آن اقراض دیگر قرض خواهان سابق ادا فرماید۔ روسیا از این فواید ملکی بسیار در ایران و آسیا حاصل گشته۔

دیگر حضرت سلطان ترک خلد الله ملکه و سلطانهٔ منصب تعمیر کار سکه آهنی در وادی ولکشای فرات و آسیای صغریٰ (که اعراب آن را عراق و بلاد الروم میگفتند) بجرمن عطا فرموده و روسیا و انکلیس هم در پی آن هستند۔

شهریار ایران ناصر الدین شاه قاچار انار الله برهانهٔ در روزنامه سفر اول فرنگستان (سنه ۱۸۷۳ء) می فرماید که مسیو لسپس معروف (فرانسیسی) که دریای سفید را بالبحر احمر وصل کرده است با پسرش که جوانیست بحضور آمد خیال تازه حالا در سر دارد که راه آهنی از شهر اورامبورغ روسیه (اورن برگ) بسازد الی شهر سمرقند تا پشاور خاک هندوستان انکلیس۔ اما این خیالیست بسیار دور و دراز (صفحه ۹۸)

مولف کتاب (فریڈرک و آن هلوالڈ) در دیباچه که ترجمه اش شامل این رساله کرده شده می گوید که کار سکه آهنی که از سماره تا اورامبورغ ساخته می شود الی اقصای بخارا و سمرقند خواهد گذشت و میتوانم بگویم که در میان بیست سال بوقوع خواهد آمد

گو اکنون مثل خواب وخیال است۔

اکنون برہمہ کس پیدا است کہ انچہ بیست سال پیش ازین خوابی وخیالی بود

اکنون ازقوہ بفعل آمدہ ومی آید وخدائے عالم السر والخفیات را معلوم کہ این

چنین خیالات ملک گیری ودست اندازی دول اورو پارا از کجا تا کجا بکشد۔

ربائحہ تمت بالخیر

familiar to those for whom they are intended, the book is written in "Modern Persian"—the *Lingua-Franka* of Asia.

If it is necessary to study the annals of Turan of past—how Attila, in the fifth century, overawed the Emperor of China, and entered Rome; how the Hungarians, in the ninth century, spread devastation to the banks of the Rhine, and burnt Ravenna on the Adriatic, and Bremen on the Baltic; how in the thirteenth century, Changiz Khan and his descendants and followers conquered, killed and devastated—is it not worth knowing how in our own time, this same region has been subjugated by Russia, either by the power of her arms, diplomacy, or for want of unity among the tribes?

In the first part of this book I have given briefly the substance of the several chapters of "The Russians in Central Asia" by Hellwald as translated by Theodore Wirgman. In the concluding part I have added some more accounts on the History, Geography, and cognate subjects regarding this region from various sources, so that the value of the information furnished by the learned German author, may be more readily and thoroughly comprehended by the reader, and the hostile spirit and the censorious tone of the writer counterbalanced by the opinions of other authorities cited. I have avoided, as far as possible, controversial points and adverse opinions of rival authorities, and have only inserted the outline of the narrative. I have endeavoured to supply the latest authentic information available about Central Asian affairs. It is a matter of regret to me that living as I do in a out-of-the-way station in Bengal—far from books of reference, or literary help, and also for want of leisure—I could not give a more complete and connected account of the several Central Asian States.

A list of the authorities consulted is appended.

Sailkūpa,
Zila Jessore,
June, 1900.

ABDUL WALI.

PREFACE.

"The two European Powers in Asia" Says Sir Alfred Layall "both possessing immense territories on the Continent, are England and Russia, and there is no Asiatic ruler capable of making the slightest resistance to Russia in Central Asia, while there was no native Indian State that could oppose England." These words are verified every day, and there are few who can deny the truth of the observation. The history of the British-Indian Empire—how it came under the possession of the British—is fairly known to most of us. But how portions of that vast region known as Turan, Turkistan, Tartary, Tataristan, and now under the general term of "Central Asia" and comprising as it does the far-famed Mawarawan-nahr or Transoxania, and the once mighty Empire of Bokhara and Samarkand, came under the sovereignty of the Czar of all the Russians is known only to very few. This is not to be wondered at. While the student of Muhammadan History and Theology is familiar with the life and writings of the Ulama of Balkh and Bokhara, and the rulers of Ghazni, Samarkand and Khwarizm of the by-gone age, the knowledge of the Muslims of our time and country—if not derived from Western sources—is very limited as regards those distant territories and their people—the Uzbeks, Tajiks, Qabchaqs Turkomans and Kirghiz. This is not the case with the Indians of our time alone, Lieutenant-Colonel Theodore Wirgman, the learned English translator of Frederick von Hellwald's book *Die Russen in Central Asian* rightly considers the subject even for Englishmen "veiled in mystery."

In the beginning of 1899, I was fortunate in procuring a copy of the English version of the above work. As I read the book, I was struck on my late ignorance of the subject, and many a one like myself. As I became acquainted with the matter, the thirst for knowing more and more of it grew on. At the sametime I could not but feel the necessity of communicating the story of how one after another the Turanian Principalities of Khiva, Bokhara, Samarkand, and Khwaqand fell into the hands of the Muscovite —to my own coreligionists. In order to make the events more

PRINTED AT THE MUFID-I-AM PRESS, AGRA.

Russian Supremacy In Central Asia

EING A BRIEF ACCOUNT, HISTORICAL, GEOGRAPHICAL, AND ETHNOLOGICAL, OF THE CENTRAL ASIAN OR TURANIAN KHANATES, DOWN TO THE PRESENT TIME, PREPARED FROM VARIOUS SOURCES, AND WRITTEN IN SIMPLE MODERN PERSIAN

BY

MAULAVI ABDUL WALI,

Member, Asiatic Society of Bengal

New Edition

1900.